

İçindekiler Tablosu

<u>A. Tolunoğullarının Yıkılışından İhşidilerin Kuruluşuna Kadar Mısır</u>	2
<u>B. Muhammed B. Togaç'ın Soyu ve Hayatı</u>	6
<u>Birinci Bölüm: Siyasi Tarih</u>	8
A. Muhammed b. Togaç Dönemi (935-946)	8
B. Habeşli ve Mağribli Askerlerin İsyanı, Fatımîlerle Mücadele	9
C. Muhammed B. Togaç'tan Sonra İhşidiler	15
<u>İkinci Bölüm: Dış İlişkiler</u>	21
A. Müslüman: Devlet ya da Hanedanlarla İlişkiler	21
B. Gayrimüslim Devletlerle İlişkiler	23
<u>Üçüncü Bölüm: İhşidiler Medeniyeti</u>	24
A. Devlet Teşkilâtı	24
B. Ordu	26
C. İktisadi Hayat	27
D. Sosyal Durum	27
E. İlim ve Kültür Hayatı	28
F. İmar Faaliyetleri	28
<u>Sonuç</u>	28
<u>Dipnotlar</u>	29

Doç. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

A. Tolunoğullarının Yıkılışından İhşidilerin Kuruluşuna Kadar Mısır

Tolunoğullarının 905 yılında yıkılmasını mütâkip İhşidilere kadar geçen dönemde (935) Mısır, Abbasîler tarafından gönderilen valilerce yönetilmiştir. Ancak Tolunoğulları tecrübesini yaşayan Abbasî Halifeliği bu dönemde tayin ettiği valilere tam yetki vermemiş, bir taraftan idarî kurumların (divanların) başına doğrudan kendilerine bağlı kişiler atarlarken, diğer taraftan Mısır'ı idarî yönden bölgelere ayırmışlar ve bu geniş bölgede bir kişinin hâkimiyet kurmasına izin vermemişlerdir. Ancak bu defa, idareciler arasında yetki ve sorumluluk kavgaları ortaya çıkmış, değişik bölgelerdeki valiler özellikle Harac emirleri ile anlaşmazlıklara düştüklerinden, Mısır'ın alacağı hizmetler aksamış, bu da Tolunoğullarından sonra Mısır halkının sıkıntıya düşmelerine sebep olmuştur.

Bu dönemde (905-935), Mısır'ı Abbasîlere bağlayan Muhammed b. Süleyman el-Kâtib ve İhşidilerin kurucusu Muhammed b. Togaç'ın ikinci valiliği hariç, toplam sekiz vali on üç defa yönetimde bulunmuşlardır.

Muhammed b. Süleyman Tolunoğullarından sonra yeni vali atanıncaya kadar Mısır'da bir komutan olarak görev yapmıştır. O, ilk iş olarak burada Halife Müktefî adına hutbe okutmuş, böylece Mısır'ın Abbasî hâkimiyetine girdiğini tescillemiştir. Muhammed b. Süleyman ikinci olarak İsa b. Muhammed en-Nûşerî'yi müjdecî olarak Bağdat'a göndermiştir. En-Nûşerî henüz Suriye bölgesinde iken halife tarafından Mısır valisi tayin edilmiştir. Kâtibî'nin, valiliği en-Nûşerî'ye devretmeden önce Mısır'daki bir icraatı da İbn Tağriberdî'nin bildirdiğine göre; Tolunoğullarına tâbî olduklarından dolayı Mısırlılara zulümler yapmasıdır.¹ Yine o, Harac emiri olan Ebu't-Tayyip Ahmed b. Ali b. Ahmed el Mâzerâî'yi azletmiş ve yerine Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Mâzerâî'yi tayin etmiştir. Halife² Müktefî de bu tayini onaylamıştır.

1. Ebû Musâ İsa b. Muhammeden-Nûşerî (24 Mart 905-10 Mayıs 910)

İsa en-Nûşerî halife Müktefî tarafından 24 Mart 905'te Mısır'a vali olarak atandı. Onun döneminin en önemli olayı, Tolunoğulları ailesi ile beraber Bağdat'a götürülen Muhammed b. Ali b. el- Halecî'nin kaçarak Mısır'a gitmesi ve burada kendisine katılanlardan bîat alarak Mısır valiliğini ilân etmesidir (4 Kasım 905). İlk olarak Remle'de Küçük Vasîf b. Savartekin'i mağlup eden İbnü'l-Halencî, karşısına çıkan en-Nûşerî'nin ordusunu da atlatarak Fustat'a geldi ve 23 Kasım 905'te burayı ele geçirdi. Bu durum karşısında en-Nûşerî İskenderiye'ye çekilmek zorunda kaldı. Burada, İbnü'l- Halencî'nin gönderdiği orduyu yenmesine rağmen kesin sonuç alamadı.

Bu arada Mısır'ın yeniden ellerinden çıkma tehlikesi yaşadığını gören halife Müktefî, Bağdat'tan Fâtik ve Bedru'l-Hammâmî komutasındaki bir orduyu Mısır'a gönderdi. En-Nûşerî Bağdat ordusu ile birleşerek İbnü'l-Halencî'yi mağlup etti. İbnü'l-Halencî Fustat'ta yakalanarak Bağdat'a götürüldü ve idam edildi. Böylece Mısır'da Abbasî hakimiyeti yeniden sağlandı.

En-Nûşerî de 10 Mayıs 910'da ölünceye kadar Mısır valiliğini yürüttü.³

2. Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazerî'nin Birinci Valiliği (23 Haziran 910-1

Haziran 915)

En-Nûşerî'nin vefatından sonra Ebû Mansur Tekin halife Muktedir tarafından 23 Haziran 910'da Mısır valiliğine tayin edildi. Harac emirliği de el-Mâzerâî'de kaldı.

Ebû Mansur Tekin'in zamanda Bedevî Berberîler Mısır'ın batısında isyan ettiler. Bunun sebebi Fatimî halifeliğinin İfrikiye topraklarını alıp, Berka'ya girmiş olmasıdır. Hatta, sayıları 100 bine ulaşan Fatimî ordusu İskenderiye'ye kadar gelmiştir. Bunun üzerine Ebû Mansur Tekin halifeden yardım istedi. Halife de içinde daha sonra Mısır valisi olan Ahmet b. Kayıglık'ın bulunduğu bir orduyu Mısır'a göndermiştir. Bu ordu Mısır ordusu ile birleşerek Fatimî kuvvetlerini yenmiş, onları önce Berka'ya sonra da Mağribe, geldiklere yere çekilmek zorunda bırakmıştır.

Ebû Mansur Tekin 1 Haziran 915'te Hadım Mu'nis tarafından azledilinceye kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.⁴

3. Zekâ el-A'ver'in Valiliği (27 Ağustos 915-10 Eylül 919)

Ebû Mansur Tekin'in azledilmesinden sonra yaklaşık üç aylık dönemde, Halife Muktedir'in komutanlarından olan ve Fatimîlere karşı Bağdat'tan gönderilen ordunun içinde yer alan Hadım Mu'nis "Üstâd" unvanıyla, valilik yapmıştır (27 Ağustos 915).⁵

Zekâ el-A'ver zamanında Fatimî ordusu, halifeleri Mehdî'nin oğlu Ebu'l-Kâsım el-Kâim Muhammed komutasında yeniden Mısır'a girmiştir. Bunun sebebi, hem Fatimîlerin Mısır'a hâkim olma istekleri ve hem de vali Zekâ el-A'ver'in, Fatimîlerle haberleşen Mağribe komşu Lûbiye ve Merâkiye halkını İskenderiye'de zorunlu ikâmete tâbi tutması, onlara zulme varan baskılar uygulamasıdır. Bu gelişmeler üzerine Fatimî ordusu 10 Temmuz 919'da İskenderiye'ye girmiştir. Zekâ el-A'ver onlara karşı ordusunu hazırlamak istediğinde, askerler maaşlarının verilmediğini söyleyerek savaşmak istemediler. Bunun üzerine Harac emiri Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî onların maaşlarını dağıtarak savaşmaya razı etmiştir. Fakat bu defa Zekâ el-A'ver Cîze'de ordusunu hazırladığı bir sırada hastalandı ve 10 Eylül 919'da öldü. Böylece Fatimîler üzerine yapılacak sefer yeni vali Mısır'a gelinceye kadar ertelendi.⁶

4. Ebû Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazeri'nin İkinci Valiliği (8 Ağustos 919-22 Temmuz 921)

Zekâ el-A'ver'in ölümünden sonra Ebû Mansur Tekin Halife Muktedir tarafından ikinci defa Mısır valiliğe atandı (8 Ağustos 919).

Ebû Mansur Tekin, nâibi vasıtası ile devraldığı valiliğe 8 Ocak 920'de Mısır'a gelerek başladı.

Mısır'da Fatimî ordusuyla savaşmak üzere kendisinden önce gönderilen Abbasî ordusuyla birleşen Tekin Cize'de karargâhını kuran orduyu burada bekletti. Nil nehri üzerinde ve karada yapılan savaşta kazandı. Fatimî ordusu, es-Said'e kaçtı.

Bu olaydan sonra Mısır'ın Fatimîlerin eline geçmesi tehlikesine karşı Halife Muktedir, Hadım Münis komutasında üç bin kişilik yeni bir ordu gönderdi (27 Mayıs 920). Bu ordu İbrahim b. Kayıplık komutasında Feyyum'a kadar geldiğinde İbrahim Benresa'da öldü (921

yılı Nisan ayı sonları). Bunu fırsat bilen Bedevi Berberiler Fatimî ordusuyla Üsmün'i ve Feyyum'u istilâ etti. Bu defa halife Muktedir es-Safvâni olarak tanınan Hadım Cînnî komutasında yeni bir ordu gönderdi (921 yılı Nisan ayı sonları). Güçlerini birleştiren Abbasî Mısır ordusu Fatimîleri Feyyum ve İskenderiye arasında defalarca mağlup etti. Kış aylarının gelmesiyle Fatimî ordusu Berka'ya çekilirken Mısır ordusu da Cize'ye döndü (13 Temmuz 921).

Bu arada Ebû Mansur Tekin 22 Temmuz 921'de Hadım Münis tarafından azledildi.⁷

5. Ebûl-Hasan Hilâl b. Bedr'in Valiliği (13 Ağustos 921-Temmuz Ağustos 923)

Hadım Münis Tekin'i 22 Temmuz 921'de azlettikten sonra yerine Ebû Kâbûl Mahmud b. Cemal'i Mısır valisi yaptı. Ancak birkaç gün sonra onu da azlederek Ebû Mansur Tekin'i 4 Ağustos 921'de üçüncü defa aynı ay içinde yeniden atadı. Fakat bir müddet sonra onu tekrar azlederek dört bin askerle Suriye'ye (Şam'a) gönderdi.⁸

Bu gelişmelerde Mısır halkının ve ordunun dahlinin bulunduğu şüphesizdir. Esasen bu durum, Mısırlıların kendilerini idare edecek kişiyi seçme istekleridir ve Abbasî Halifeliği'nin burada fazla müdahil olmaması arzularıdır.⁹

Hilâl b. Bedr, 13 Ağustos 921'de halife Muktedir tarafından Mısır valiliğine atandı.

Hilâl b. Bedr'in zamanı Mısır'da dahili mücadelerle geçmiştir. Mısır halkı, içlerinde Şurta emiri Muhammed b. Tahir ve bir kısım ordu mensubunun da bulunmasıyla isyan etmiştir. Bunun sonucunda Mısır'da iç savaş çıkmış, insanlar birbirini öldürmüş, çok büyük sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Can ve mal güvenliği kalmamıştır. Hilal b. Bedri Şurta emrini değiştirerek tedbir almak istediysede başarılı olmamıştır. Bu çerçevede o önce ali b. Faris'i daha sonra'da Kencur isimli kişileri şurta emiri yapmıştır. Halife Muktedir Hilal b. Bedr'in olaylar karşısında aczini görünce onu Temmuz-Ağustos 923'te azlederek yerine Ahmed b. Kayıgık'ı atamıştır.¹⁰

6. Ahmed b. Kayıgık'ın Valiliği (Ağustos-Eylül 923-12 Şubat 924)

Halife Muktedir Ahmed b. Kayıgık'ı Mısır'ın karışık durumunu düzeltmek için göndermiştir. Ancak durum daha da karıştı. O tayin edildiğinde Muh. b. Hüseyin b. Abdülvahhab el-Mazerci Harac emiri idi. Ahmed, ilk olarak askerlerin isyanını önlemek için maaşlarını arttırdı. Asker de bu durumda memnun oldu. Fakat ordunun sayısını azaltmaya başlayınca yeniden isyanlar başladı. Bu sırada Münye'de bulunan Ahmed b. Kayıgık Fâkus'a kaçtı. Harac emiri el Mazerâi ise Fustat'da evine kapandı. Durumunun kötüye gittiğini gören Halife Muktedir, 12 Şubat 924'te onu azledip, yerine Ebû Mansur Tekin'i dördüncü defa Mısır valiliğine atadı.¹¹

7. Ebû Mansur Tekin b. Abdullahel-Hazari'nin Dördüncü Valiliği (12 Şubat 924-31 Ağustos 933)

Ebû Mansur Tekin'in dördüncü defaki valiliği yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Halife Muktedir özellikle Mısır ordusunun isteği üzerine onu buraya atamıştır. Tekin Mısır'a geldiğinde Harac emirliğine el- Mazerâi devam ederken, Şurta emirliğini bir müddet daha yürüten Kencur'un yerine 12 Aralık 934'te Kızıl Tekin'i,¹² sonra onu da azlederek 24 Ocak 935'te kâtabi Vasîf'i atamıştır. 20 Mayıs 939'da Şurta âmirliğine Vasîf'in yerine Beckem el-A'ver'i

getirmiştir.

Bu arada Ebû Mansur Tekin, kendisinden önceki vali Hilâl b. Bedr'in ordunun sayısının azaltılması uygulamasını da başarı ile tamamlamış, Mısır'da sulh ve sükunu sağlamıştır. Ekim 932'de ölen Muktedir'in yerine halife olan el-Kahir Billah Tekin'in valiliğini onaylamıştır.

Valiliği döneminde Mısır'ı büyük ölçüde istikrara kavuşturan Ebû Mansur Tekin, 16 Mart 933'te ölünceye kadar valiliğini sürdürmüştür. ¹³

8. Muhammed b. Togaç'ın Birinci Valiliği (31 Ağustos 933-1 Ekim 933)

Ebû Mansur Tekin'in 16 Mart 933'te ölümünden sonra, Muhammed b. Togaç'ın Halife el-Kahir Billah tarafından 31 Ağustos 933'te atamasına kadar geçen yaklaşık 5-6 aylık dönemde Mısır valiliğini bir ay kadar Tekin'in oğlu Ebu Bekir Muhammed (b. Tekin b. Abdullah) yürütmüş, onun Şam'a gitmesinden sonra da boşta kalmıştır. Bu dönemde asker maaşlarından dolayı ayaklanmış, Harac emiri Ebu Bekir Muhammed Ali el-Mazeraî'nin evini yakmıştır.

Muhammed b. Togaç 31 Ağustos 933'te Mısır valiliğine atandığında Dimaşk'ta bulunuyordu. O yaklaşık bir ay sonra Mısır'a hiç gitmeden azledildi ve yerine Ahmed b. Kayıglık ikinci defa Mısır valisi olarak atandı. ¹⁴

9. Ahmed b. Kayıglık'ın İkinci Valiliği (1 Ekim 933-27 Ağustos 935)

Ahmed b. Kayıglık Halife Kahir Billah tarafından 1 Ekim 933'te Mısır'a ikinci defa vali tayin edildi. O, Mısır'a gitmeyerek Ebû-l Feth Muh. b. İsa en-Nûşerîyi kendisine nâip olarak gönderdi. Bu arada Mısır ordusundaki askerler maaşlarının ödenmemesi gerekçesiyle Harac Emiri Muh. b. Ali el- Mâzerci'ye baş kaldırmıştır. Ücretleri ödenmeyince de ona ve ailesine ait evlerini yakmışlardır.

Ahmed b. Kayıglık ilk olarak, düzeni sağlamak için Şurta emirini değiştirmiş, Beckem el-A'ver'i alarak yerine 18 Ekim 933'te Hüseyin b. Ma'kıl'ı tayin etmiştir. Bu değişiklik işe yaramamış, Mısır daha da karışmıştır. Bu karşılık sırasında, Filistin'de bulunan Muh. b. Tekin Mısır'a gelmiş ve burayı ele geçirmek istemiştir (3 Mart 934). O ordusuyla Cize'ye kadar ilerlemiş, fakat Harac emiri Ebu Bekir Muh. b. Ali el-Mazerci onun Mısır'ı ele geçirmesine engel olmuştur. Bu gelişme Mısır'da yeni bir kargaşa ortamı yaratmış, Mısırlıların bir kısmı Muh. b. Tekin'den yana çıkarak camilerde onun adına dua etmeye başlamışlardır. Mısır halkının bir kısmı da Ahmed b. Kayıglık yanında yer alınca, iki grup arasında şiddetli savaşlar olmuştur. Sonuçta Ahmed b. Kayıglık'ın naibi en-Nûşerî'ye bağlı kalanlar es-Said bölgesine giderken, Muh. b. Tekin de Fustat'a hakim olmuştur.

Yaklaşık dört ay süren Muh. b. Tekin'in hakimiyeti, Ahmed b. Kayıglık'ın Mısır'a gelmesiyle, Muh. b. Tekin'in yanında yer alan Meğaribe askerleri saf değiştirmişlerdir. Yapılan savaşlar sonunda Ahmed b. Kayıglık, Muh. b. Tekin'i mağlup ederek 22 Haziran 934'te Fustat'a girmiştir. Böylece Mısır'da yönetim istikrara kavuşmuştur.

Muh. b. Tekin, Bağdat'ta Halife el-Kâhir'i halifelikten azlederek, yerine er-Razi Billah'a biat edildiğini duyunca, yeni halifenin kendisini Mısır'a tayin ettiğini söyleyerek şansını bir defa daha denemek istemiş, fakat Ahmed b. Kayıglık Tavahin mevkiinde onu yenerek esir

almış, sonra da es-Said'e göndererek hapsedmiştir.¹⁵

B. Muhammed B. Togaç'ın Soyu ve Hayatı

1. Soyu

Muhammed b. Togaç Fergana Türklerindedir. Abbasî halifelerinin, özellikle Mu'tasım zamanında (833-842) Türklerin orduya alınması uygulamaları yoğunluk kazanmıştır.¹⁶ Hatta mezkur halife Türkler için Samerra şehrini de kurmuştur. Mu'tasım, bu arada Fergana'dan çok sayıda Türk getirmiştir. Bunların içinde Muhammed b. Togaç'ın dedesi Cuff da bulunmaktaydı. İbn Tagriberdi onun nesebini şu şekilde vermektedir. Muhammed b. Tuğa (Togaç) b. Cuff b. Yultekin b. Fûrân b. Fûrî.¹⁷ Ataları Fergana meliklerindedir. Halife er-Râzi Billah'ın Haziran-Temmuz 939'da Muhammed b. Togaç'a "İhşid" unvanı vermesiyle ilgili bilgi veren kaynaklar, bu unvanın "Melikü'l-Mülûk" yani "Melikler Meliki" anlamına geldiğini ifade etmektedirler¹⁸ ki bu da onun ailesinin Fergana'da hükümdar olduğunu göstermektedir.

Halife Mu'tasım, Cuff'a Samerra şehrinde bir katı'a yani bir bölgenin iktasını vermişti ki o, halife Mütevekkil'in (847-861), öldürüldüğü gece, ölen Cuff bu görevini ölünceye kadar sürdürmüştür.¹⁹ Ancak oğullarından Muhammed b. Togaç'ın 8 Şubat 882'de Bağdat'ta Kufe Kapısı caddesinde doğduğu²⁰ dikkate alınır, Cuff'un daha önce Bağdat'ta ikamet ettiği söylenebilir. Cuff 11 Aralık 861'de Bağdat'ta veya Samerra'da ölmüştür.²¹

Muhammed'in babası Togaç²² (Arap kaynaklarında Tuğa) hakkında elimizde yeterince tarihi bilgi bulunduğu söylenebilir.

Cuff'un 861'de ölümünden sonra Togaç, Ahmed b. Tolun'un azatlı kölesi Lülü vasıtasıyla Tolunoğullarının hizmetine girdi. Ancak o, Tolunoğlu Ahmed ile İshak b. Kundacık arasındaki mücadeleler sırasında İshak tarafında yer aldı. Ahmed'in oğlu Humâraveyh zamanında İshak b. Kundacık'ın Tolunoğullarının hizmetine girmesiyle, o da İshak ile birlikte hareket etti. Bu arada Humaraveyh Togaç'a Dimaşk ve Taberiye valiliklerini verdi. O, Humaraveyh ölünceye kadar (896) Tolunoğullarına hizmet etti.²³

Ebu'l-Asâkir Ceys b. Humâraveyh ilk yılında Dimaşk'ı idare eden Togaç²⁴ 896-897'de azledilmiştir.²⁵ Bu arada Togaç kardeşi Bedr b. Cuff'un da aralarında bulunduğu İshak b. Kundacık'ın oğlu Muh. Hakan el-Belhi Muh. b. Karadoğan ve Muhammed b. Kümüşcür gibi komutanlar da 19 Temmuz 896'da isyan ederek Ceys'i tanımadıklarını ilan ettiler.²⁶ Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu hareket Togaç ve kardeşi Bedr aktif bir rol oynamışlar, Şam bölgesinin Tolunoğullarının elinden çıkmasına sebep olmuşlardır. Çünkü yukarıda sayılan komutanlar Şam bölgesi komutanlarıydılar. Bu komutanlar halife Mu'tezid'in yanına gitmişler, o da onlara ihsanlarda bulunup hil'at giydirmiştir.²⁷ İbnü'l-Esir bu arada naklettiği bir haberde Tarsus halkının halife Mu'tezid'e gelerek ondan kendilerini idare ederek bir emir isteğinde, İbnü'l-Ihşid'i onlara emir tayin etmiştir.²⁸ İbnü'l-Ihşid'in 898'de gazaya çıkarak İskenderun'a kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına aldığı²⁹ ve 908'de vefat ettiğini³⁰ yine aynı müellif rivayet etmektedir. Burada zikredilen İbnü'l-Ihşid'in kimliği konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Ancak Togaç'ın 906 yılında Tolunoğullarının yıkılışından sonra öldüğü³¹ dikkate alınır, bu kişinin Togaç olmadığını, muhtemelen Bedr b. Cuff olduğunu söylemek mümkündür.

Togaç b. Cuff'un Tolunoğullarının başına geçen Harun b. Humâraveyh tarafından, Bedr el-

Hemmâmi ve Hasan b. Mazerci elçiliğiyle 897'de yeniden Şam bölgesi valiliğine atandığı görülmektedir.³²

Togaç'ın Şam bölgesine vali olarak tayin edilmesinden sonra Kûfe ve Basra bölgelerinden ortaya çıkan ve hızla yayılan Karmatilere karşı savaştığını görmekteyiz. O, önce komutanlarından Beşir'i 9 Mart 903'te Karmatilerin üzerine göndermiş, fakat Beşir yenilerek hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Karmatilerin üzerine kendisi yürümüş, fakat o da yaptığı savaşların hepsini kaybetmiştir. Bu olaylar Tolunoğullarının Şam ordusunun dağılmasına sebep olmuştur.³³

Togaç b. Cuff'un Karmatilere yenilerek geri çekilmesi, bu tehlikenin Abbasîler için büyüdüğü anlamına gelmekteydi. Bu sebeple halife Muktefi 903 yılında katibi Muh. b. Süleyman et-Türki komutasında bir orduyu onların üzerine göndermiş, bu orduya Tolunoğulları Emiri Harun da Bedr komutasında Mısır ordusunu yollayarak takviye yapmıştır.³⁴

Muhammed b. Süleyman Karmatileri Hama yakınlarında büyük bir yenilgiye uğratmasıyla³⁵ Şam bölgesi Abbasilerin hakimiyeti altına girmiştir.

Muh. b. Süleyman bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra halife Muktefi'nin emri ile Tolunoğullarını ortadan kaldırmak için bu defa Mısır'a yönelmiştir.³⁶ Bu gelişme üzerine Harun Şam bölgesinde bulunan Togaç b. Cuff'u Mısır'a çağırarak, onun yerine Bedr el-Hemmâmi'yi atamıştır.³⁷

Görevden alınan Togaç b. Cuff, Harun'a kızmış, bu arada, Harun'un, amcası oğulları Şeyban ve Adıyy tarafından 31 Aralık 904'te öldürülmesi ve Şeyban'ın Tolunoğullarının başına geçmesini kabul etmeyerek kendisi gibi düşünen diğer belli komutanlarla birlikte Muh. b. Süleyman el-Kâtibi et-Türki'den eman isteyip, ordusuna katılmak isteklerini bildirmiştir. Bu istekleri kabul edilince de hiç beklemeden Abbasî ordusuna katılmış ve daha önce hizmetinde bulunduğu Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır.³⁸

Togaç b. Cuff Tolunoğullarının yıkılmasından sonra Muh. b. Süleyman tarafından önce Kinnesrin'e vali olarak gönderilmiş,³⁹ daha sonra da Bağdat'a götürülmüştür.⁴⁰

Bağdat'ta halife Muktefi'nin övgüsüne ve ikramlarına nail olan Togaç oğulları Muh. ve Ubaydullah ile birlikte halifenin veziri Abbas b. Hasan'a karşı tekebbürlü davranışlarda bulununca arası açılmış önce hapsedilmiş, sonra da öldürülmüştür.⁴¹ Togaç'ın geride Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Ubaydullah isimlerinde dört oğlu olduğu bilinmektedir.⁴²

2. Muhammed b. Togaç'ın Mısır Valisi Oluncaya Kadar Hayatı

Muh. b. Togaç 8 Şubat 882'de Bağdat'ta Kûfe caddesi denilen yerde doğmuştur.⁴³ Muhammed'in çocukluğu ve gençliği hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁴ Ancak İbn Tağrıberdi'nin naklettiği bir habere göre, Tolunoğullarını 905 yılında yaktıktan sonra Bağdat'a dönen Muh. b. Süleyman el-Kâtibi'nin ordusunda Togaç b. Cuff ile beraber onun oğlu ve kardeşi de bulunmaktaydı.⁴⁵ Ancak Togaç ile beraber bu kardeşinin oğlunun isimleri verilmektedir. Şayet burada Togaç'ın oğlu olarak zikredilen kişi Muhammed ise onun henüz 23 yaşında babası ile beraber, onun ordusundan savaşlara katıldığı, gençliğini babasının yanında ve ordusunda geçirdiği söylenebilir.

Muhammed b. Togaç'ın ismi kaynaklarda siyasi-askerî anlamda ilk olarak Ahvâf valiliğinde bulunması vesilesiyle yer almaktadır. O, Mısır valisi Ebû Mansur Tekin ile ilişki kurarak, onun takdirini kazanmış ve bunun karşılığında Mısır'da bulunan Ahvâf'ın valiliğine atanmıştır.⁴⁶ Muhammed'in Ahvâf valiliğine tayin edildiği tarih belli değildir. Burada Fatimîlerin Mısır'ı istilâ etme teşebbüslerini başarı ile önlemesine rağmen, 929-930'da valisi Tekin ile arası açılmış, onun kendisine kötülük yapmasından korktuğu için gizlice Mısır'ı terk ederek Şam bölgesine gitmiştir.⁴⁷ Bu tarihte o, 47-48 yaşlarında olmalıdır.

Şam bölgesinde hacıların yollarını kesip, mallarını yağmalayan Karmati eşkiyalarla savaşarak onları mağlup eden Muhammed,⁴⁸ bu başarıları üzerine halife tarafından önce 928'de Remle'ye, sonra da 930'da Dımaşk valiliğine atanmıştır.⁴⁹ Burada başarılı bir yönetim gösteren Muh. Togaç, 29 Ağustos 935'te Mısır valiliğine atanmaya kadar Dımaşk'ta kalmış, ailesini ve yakınlarını buraya toplamıştır.⁵⁰

Birinci Bölüm: Siyasi Tarih

A. Muhammed b. Togaç Dönemi (935-946)

1. İlk Faaliyetleri

A. Mısır Valiliğine İkinci Defa Atanması ve Ahmed b. Kayıgık ile Mücadelesi

Ahmed b. Kayıgık, yukarıda bahsedildiği gibi Muhammed b. Tekin tehlikesini hallettikten sonra, halife er-Râzi Billah (934-941) tarafından azledilmiş ve yerine ikinci defa Muhammed b. Togaç Mısır valisi olarak tayin edilmiştir (29 Ağustos 935). Muhammed b. Togaç'ın bu valiliği, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından itibaren uygulanan ve kendisinden önceki valilere verilmeyen bir ayrıcalıkla başlamıştır, ki bu da Harac emirlerinin uhdesine bırakılmasıdır.⁵¹

53 yaşında Mısır valiliğine atanan ve 25 Temmuz 946'da 64 yaşında ölünceye kadar on bir yıl Mısır, Şam ve Hicaz'da adına hutbe okutan Muhammed b. Togaç, Mısır'a gitmek istediğinde, azledilen vali Ahmed b. Kayıgık'ın muhâlefeti ile karşılaşmıştır. Çünkü İbn Kayıgık Mısır'ı henüz düzene sokmuş ve burada kalmak istiyordu. Bu sebeple o, Muhammed b. Togaç'ın yolu üzerindeki Fermâ'ya asker gönderip, onu Mısır'a sokmak istemiştir.⁵² Ahmed b. Kayıgık'ın böyle bir davranış sergilemesini, halifeliğin zayıf ve valilerine söz geçiremez olmasından kaynaklandığını, yine onların siyasi ve askeri güçlerine güvenerek, halifelere istemeyerek de olsa kendilerini kabul ettirmeleri şeklinde yorumlamak mümkündür.

Esasen Muh. b. Togaç'ın Mısır'a atandığı döneme genel olarak bakıldığında, Abbasilerin ismen var olduğu, Musul, el-Cezire Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia'da Hamdanilerin Fâris bölgesinde Büveyhilerin Horasan bölgesinde Samanilerin, Vasıt, Ahvâf ve Basra bölgelerinde Karmatilerin, Kirman'da Muh. b. İlyas'ın, Rey, Isfahan ve Cebel'de Büveyhî el-Hasan'ın, Magrip ve İkiyye'de Fatimîlerin, Taberistan ve Cürcan'da Deylemilerin, Bahreyn, Hacer ve Yemame'de Karmatilerin hüküm sürdükleri görülmektedir.

İbn Kayıgık Fermâ'ya asker sevk edince, Muhammed b. Togaç da bunun tedbirini almış ve askerlerini ikiye ayırarak, bir grubunu denizden Tinnis'e gönderirken, diğer grubuyla da kendisi karadan Mısır'a girmiştir. 22 Temmuz 935'te yapılan savaşta galip gelen Muhammed b. Togaç oldu. Bu arada denizden gönderilen ordu da 935 yılı Temmuz ayı

başlarında Fustat'a girdi. Askerlerin yenildiğini gören Ahmed b. Kayıgılık direnmenin faydasız olduğunu anlamış ve aslında muhalefet niyetinde olmadığını, birliklerinin kendi bilgisi ve isteği dışında savaştıklarını söyleyerek özür dilemiş, 27 Ağustos 935'te Mısır valiliğine atanan Muhammed b. Togaç'a görevini devretmiştir.⁵³

Böylece Mısır'da ikinci bir Türk Hanedanlığı devri, İhşîdîler Dönemi başlamıştır.

B. Habeşli ve Mağribli Askerlerin İsyanı, Fatımîlerle Mücadele

Mısır ordusunda değişik milletlerden askerler bulunmaktaydı. Bunları Türk, Kıpti, Rum, Sudan (Nûbe), Berberi ve Arap asıllılar olarak ayırmak mümkündür. Ordudaki Nûbeli askerler, Mısır'ın güney sınırında bulunan zenciler olup genelde Nûbeliler olarak anılmışlardır. Habeşliler denen grup da bunların içindeydi. Mağribiler olarak bilinen askerler ise Berberi asıllı olup genelde Berka ve Trablusgarp civarından gelip Mısır ordusu içinde bulunanlardı. Bu iki gruptan bazı askeri birlikler, önce valiliği teslim etmesinden dolayı Ahmed b. Kayıgılık'a isyan etmişler, sonra da Muhammed b. Togaç'ın idaresi altında yaşamak istemediklerinden, onun valiliğini tanımadıklarını ilan etmişlerdir.⁵⁴ El-Habeşi komutasında isyan eden bu grup üzerine İbn Togaç ilk olarak Said b. Kelemem'i göndermiş, fakat 5 Eylül 935'te Feyyüm'de yapılan savaşı el-Habeşi kazanarak Said b. Kelemem'i de yakalayıp öldürmüştür (11 Eylül 935). El-Habeşi Feyyüm'de İskenderiye'ye giderken, adamlarından Ali b. Bedr ve Beckem buradan gemilere binerek Nil üzerinden Fustat'a kadar geldi (2 Ekim 935). Ancak İbn Togaç'ın da askerlerinin bir kısmını Fustat'a gemilere bindirip onları karşılaması sonucu kaçarak geri döndüler ve Mısır'ın en batısındaki, Fatımî Devleti'ne sınır olan Berka'ya kaçtılar. Muhammed b. Togaç da kendisi İskenderiye'ye el-Habeşi'nin üzerine, gitti. İbn Togaç ile savaşmayı göze alamayan el-Habeşi, diğer adamları gibi Berka'ya kaçtı. Onlar buradan Fatımî halifesi el-Kâim Biemrillah Muhammed b. el-Mehdi-ye (934-945) bir mektup yazarak, ülkesine girmek için izin istediler. el-Habeşi burada Fatımî halifesini kendisinin de yardımcı olacağı vaadiyle Mısır'ı alması konusunda teşvik ve tahrik etti. Fatımî halifeside Yâîş el-Kûtami ve Ebû Tâzert el-Kûtâmi komutasında bir ordu techiz edip, el-Habeşi ve adamlarıyla beraber Mısır'a girmelerini emretti. Bu ordu Mısır'a gelirken Rimâde denilen yerde el-Habeşi öldü (Ocak 936). El-Habeşimi yerine, Mısır'dan kaçanların başına Beckem geçti.

Durumun vehâmetini gören Muhammed b. Togaç, hemen kardeşi Hasan ve Salih b. Nâfi komutasında bir ordu hazırlayarak, onları Şubat-Mart 936'da Fustat'tan İskenderiye'ye ve es-Said bölgesine gönderdi. Bu arada Fatımî ordusu ve Beckem İskenderiye'ye gelmiş ve buradaki taraflarının da desteğiyle şehri ele geçirmişlerdi (Mart 936). Ancak İbn Togaç'ın ordusunun gelmesiyle 20 Mart 936'da İskenderiye bölgesindeki Terûce yakınlarında yapılan savaşın galibi Hasan b. Togaç ve Salih b. Nâfi olmuştur. Beckem'in Mağribe kaçmaya başladığı bu savaşta, Fatımî komutanlarından Yâîş ve pek çok kişi öldürülmüş, dördü komutan düzeyinde olup 108 kişi de esir edilmiştir.

Hasan b. Togaç ve Salih b. Nafi kısa bir süre İskenderiye'de kalıp, buradaki işbirlikçileri de cezalandırdıktan sonra Nisan 936'da Cize'ye döndüler.⁵⁵ Böylece Muhammed b. Togaç, kendisine karşı girişilen ikinci hareketi de bertaraf etmeye muvaffak olmuş, İbn Kayıgılık'tan resmen aldığı valiliği, fiilen de hakimiyet kurarak rahatlamıştır. Bundan sonra o, idâri birtakım düzenlemeler ile dış ilişkilere ve mücadelelere girişmiştir.

Muhammed b. Togaç valiliği Ahmed b. Kayıgılık'tan devaldıktan sonra, Harac emirliği de uhdesinde olduğu için, ilk iş olarak Şurta emirliğine Said b. Osman'ı atamıştır (27 Ağustos

935).⁵⁶

2. Muhammed b. Togaç'a "İhşid" Unvanının Verilmesi

Muhammed b. Togaç'ın Mısır'da hakimiyetini pekiştirmesinden ve özellikle de Fatimî halifelerine karşı başarılarından sonra Haziran-Temmuz 939'da halife er-Râzi Billah, ona "el-İhşid" unvanı vermiştir. Bu konuda, veziri Ebu'l Feth el-Fazl b. Cafer b. Muhammed b. el-Furât'ı Mısır'a gönderen halife, bazı hediyelerle beraber hil'at da göndermiştir. İbn Togaç hil'atini vezir İbnü'l-Furât'ın elinden giydikten sonra yer öperek resmi merâsime yerine getirdi. Bununla beraber Fergana meliklerinin taşıdığı "İhşid" unvanını da ona verdi.⁵⁷ İbn Tagriberdi, Fergana hükümdarının İhşid unvanını taşıdığını bildirdikten sonra, bu unvanın "Melikü'l-Mülûk" yani "Meliklerin Meliki" anlamını taşıdığını ifade etmektedir.⁵⁸ Bundan sonra minberde (hutbelerde) onun için yapılan dağlarda bu unvan, kendisine bağlı bütün beldelerde kullanılmaya başlamıştır.⁵⁹

Muhammed b. Togaç'a İhşid unvanının verilmesi onun Fergana emirlerinin soyundan gelmesi sebebiyledir ki, kurduğu devletin ismi de bu unvanla "İhşidiler" şeklinde günümüze kadar gelmiştir.⁶⁰

3. Muhammed b. Togaç'ın Mâzerâi Ailesiyle Mücadelesi

Aslen İranlı olan bu aile Tolunoğulları Devleti zamanında Mısır'a gelmiştir. Tolunoğullarının son dönemleri ile İhşidîler dönemine kadar geçen zaman içinde bu aile, Mısır'ın Harac emirliğini ellerinde tutmuştur. Muhammed b. Togaç'ın Mısır'a vali tayin edildiğinde Harac emirliğinin de uhdesine verilmesini kabullenemeyen Mâzerciler, ona karşı güçlü bir muhalefet yapmışlardır. Bu sebepten Muh. b. Togaç onların nüfusunu ortadan kaldırmak için Vezir İbnü'l-Furât'ı Mısır'a davet etmiş ve onun sayesinde Mısır maliyesinin kontrolünü kendi eline geçirebilmiştir.

İbnü'l-Furât'ın bu iş için hangi tarihte Mısır'a geldiği bilinmemekle birlikte 936-937'de halife er-Râzi'ye vezir olan⁶¹ İbnü'l-Furât'ın 3 Ocak 939'da öldüğü⁶² dikkate alınırsa, onun bu tarihler arasında bölgeye geldiği söylenebilir.

Muh. b. Togaç böylece hem güçlü bir ailenin etkisini kırmış hem de Mısır'ın mali politikasını yönlendirecek paranın kendi kontrolüne geçmesini sağlamıştır.⁶³

4. İbn Râik ile Mücadelesi ve Suriye'de Hâkimiyet Kurması

Şam bölgesi, İbn Togaç'ın Mısır'a vali olduğu dönemde oldukça karışık idi. Gerek Karmatiler'in isyanı ve bölgeyi ele geçirme çalışmaları gerekse Abbasilerin burayı ellerinden çıkarmak istememeleri, diğer taraftan Mısır'a hakim olan valilerin Mısır'a doğu kapısından giriş bölgesi olması ve Hamdânilerin yayılma sahalarının içinde olmasından dolayı Suriye'yi de ele geçirmek istemeleri bu karışıklığı başlıca sebepleri olmuştur.⁶⁴

Muhammed b. Togaç Mısır valisi olarak atandığında Dımaşk emiriydi. Bu sebeple emirlik yaptığı yerler de Mısır'a tayin edildiğinde kendisinde bırakılmıştı.⁶⁵ Bu Şam bölgesinin büyük bir kısmının İbn Togaç'ın hakimiyeti altında olduğunu da göstermektedir, ki esasen bu dönemde onun adına Bedr b. Abdullah el-Harasi burada valilik yapmaktaydı.⁶⁶

İbn Tegriberdi'nin bildirdiğine göre, Muhammed b. Togaç el-İhşid Ahmed b. Kayıgık'ın

İHŞİDÎLER

galesi ile uğraşırken Bağdat'tan bir mektup almıştır. Bu mektup halifeden gelmiş olup, ona veziri Muhammed b. Râik'in Şam bölgesine hareket ettiğini bildirmekteydi.⁶⁷ Bunun üzerine İbn Togaç durumu askerlerine anlatmış ve Abbasilerin Emirü'l-Ümerâsı olan İbn Râik'e ile savaşacaklarını söylemiştir. Sonra da bir grup askerini denizden gönderirken öncü birliklerinin başında İmran b. Fâris'i Şam'a yolladı. Kendisi de, Mısır'a kardeşi Hasan b. Togaç'ı bırakarak, karadan Şam'a doğru hareket etmiştir. O, Fermâ'ya ulaştığında, İbn Râik de ona yaklaşmıştı. İki ordu birlikleri arasında ufak tefek çarpışmalar olduktan sonra, Hasan b. Tahir b. Yahya el-Alevi araya girerek anlaşmalarını sağladı. Esasen Emirü'l-Ümerâsı olan İbn Râik ile savaşmak istemeyen İbn Togaç, barış teklifini olumlu karşıladı ve Taberiyeye ve Remle dahil Şam bölgesinin kuzeyini İbn Râike bırakmayı kabul etti. Anlaşmayı müteakip İbn Râik Dimaşk'a giderken Muh. b. Togaç da Şubat-Mart 940'ta Mısır'a döndü.⁶⁸

Ancak yapılan bu anlaşmaya rağmen İbn Râik rahat durmadı ve anlaşmayı bozarak Mayıs-Haziran 940'da Mısır üzerine yürüdü. Muh. b. Râik'in Mısır üzerine geldiğini haber alan İbn Togaç'da onunla savaşmak üzere 27 Mayıs 940'da Mısır'dan ayrıldı. Bu arada İbn Râik Humus dahil olmak üzere Aris'e kadar olan yerleri almıştır. İki ordu Aris'te Haziran-Temmuz aylarında karşılaştığında, önce İbn Râik Mısır ordusunun sağ tarafını bozmasına rağmen Muh. b. Togaç bu savaşta galip ayrılan taraf oldu. Karşı taraftan da beş yüz kadar esir aldı. İbn Togaç rakibini takip ederken kardeşi Ebu Nasr Hüseyin b. Togaç bu sırada İbn Râik tarafından öldürüldü. Dimaşk'a kaçan İbn Râik, Muh. b. Togaç'a bir elçi heyeti göndererek yeniden barış teklifinde bulundu. Aynı zamanda o, mumyalattığı Hüseyin b. Togaç'ın cesediyle beraber bir mektup ve oğlu Müzâhim'i de göndermiş, mektubunda Hüseyin b. Togaç'ın öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirip, özür dileyerek isterse intikam için oğlunu öldürebileceğini ifade etmiştir. Fakat İbn Togaç Müzâhim'i güzel bir şekilde karşılamış ve ona hil'at giydirecek bazı hediyelerle babasına göndermişti. Muh. b. Togaç'ın bu davranışı iki komutan arasında yumuşama sağlamış ve ardından da bir anlaşma yapılmasını kolaylaştırmıştır. Bu anlaşmaya göre İbn Râik, Remle dahil olmak üzere Mısır tarafını Muh. b. Togaç'a bırakırken, Şam bölgesinin geri kalan vilayetlerini kendisi almıştır. Ayrıca İbn Togaç yıllık 140 bin dinar ödemeyi kabul ederken karşılıklı olarak esirlerin saliverilmesi de kararlaştırılmıştır.⁶⁹

Bu anlaşmadan sonra Muh. b. Togaç 8 Ekim 940'ta Mısır'a dönmüştür.

Muhammed İbn Togaç'ın Mısır'a dönmesinden yaklaşık 3 ay sonra Ocak 941'de halife er-Râzi Billah ölmüş, yerine kardeşi Cafer, el-Muttaki unvanıyla halife olmuştur. El-Muttaki, Muh. b. Togaç'ın valiliğini onaylamıştır (4 Temmuz 941).⁷⁰ Bu arada İbn Togaç, Mısır Şurta emirliğinde bazı değişiklikler yapmıştır. O, önce 24 Ocak 941'de Ali b. Sübek'i Şurta Emirliği'nden azlederek yerine Hüseyin b. Ali b. Ma'kıl'i atamış, sonra 15 Nisan 941'de onun yerine Yınal el-Hâki'yi getirmiştir. 30 Aralık 941'de bu Şurta emirini de azleden İbn Togaç, Ali b. Sübek'i yeniden görevlendirmiş, on ay kadar sonra Mayıs-Haziran 942'de onu azlederek bu defa Şurta'ya Ahmed b. Musa b. Zağleman'ı tayin etmiştir.⁷¹

İbn Togaç Mısır'da bu idari işlerle meşgul olurken yeni halife Muttaki, Dimaşk'da bulunan İbn Râik'i 941 yılı ortalarında Emirü'l-Ümerâ olarak atamıştır. O, Bağdat'a gitmek için Şam'dan ayrılırken Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. Mukâtil'i vali olarak tayin etmiştir.⁷²

Muhammed b. Togaç, İbn Râik yaşadığı sürece onunla bir daha mücadele içine girmemeyi ve anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmiştir. Ancak o, her zaman Mısır'daki huzuru ve güvenliği için Suriye'nin kendi hakimiyeti altına alınması gerektiğini düşünmüştür. İbn Râik

942 yılında Hamdânilerle Musul'da yaptığı savaşta öldürülünce, İbn Togaç hiç vakit kaybetmeden ordusunu hazırlamış ve yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Togaç'ı bırakarak 24 Haziran 942'de Suriye seferine çıkmıştır. O, hiçbir mukavemet ile karşılaşmadan Dimaşk'a ulaşmış ve burayı kendine bağladıktan ve yaklaşık beş ay kalarak işleri düzene koyduktan sonra Bedr el-Harasi'yi Dimaşk'a vali olarak bırakıp 22 Şubat 943'te Mısır'a dönmüştür.⁷³

5. Muh. b. Togaç'ın Suriye Dönüşü Mısır'daki Faaliyetleri

Ancak Mısır'a dönen İhşid Muhammed b. Togaç, burada yeni bir gaile ile karşılaştı. O Şam seferinde iken Fustat'ta fazla asker kalmadığını gören İbnü's-Serrâc denilen ve Hz. Ali soyundan olan Fatimî yanlısı Muh. b. Yahya b. muh. Zilkade Kasım-Aralık 942'de isyan etmiştir. İbnü's-Serrâc önce es-Said bölgesinde ortaya çıkmış, takibata uğrayınca da Serûne'ye kaçıp burada İhşidîlere karşı isyan etmiştir. Muh. b. Togaç'ın Şam'dan dönmesini müteakip de Fatimî halifeliğine gidip sığınmıştır.⁷⁴

Bu isyanı savuşturan İhşid Muhammed b. Togaç, Mısır'a döndüğü tarih olan Ocak-Şubat 943'te Şurta emirliğinden Ahmed b. Musa b. Zağleman'ı almış, yerine daha önce İbn Râik'in adamlarından olan ve hizmetine giren Muh. b. Davud'u tayin etmiştir.⁷⁵ Onun 5 Ocak 944'te ölmesi üzerine de Muzaffer b. el-Abbas el-Ceyşani Şurta emirliğine atanmıştır.⁷⁶

Muhammed b. Togaç'ın bu dönemde gerçekleştirdiği işlerden biri de 4 Ağustos 943'te oğlu Ebu'l-Kasım Unûcur için biat almasıdır. O Mısır'ın önde gelenlerini ve ordu komutanlarını toplayarak kendisinden sonra oğlu Unûcur'un Mısır valisi olacağına dair veliaht ilan ettiğini bildirmiş ve onlardan biat almış,⁷⁷ daha sonra İhşidîler Devleti'nin başına geçecek olan azatlı kölesi Ebu'l-Misk Kâfur'u da oğulları için Atabey tayin etmiştir.⁷⁸ Böylece o, gücünün zirvesine çıktığını ve Mısır'ın idaresinin kendi ailesinde kalmasını istediğini de ortaya koymuş oluyordu. Kaynaklarda halifenin bu olayı onayladığı veya onaylamadığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbn Togaç ölümünden sonra Unûcur'un İhşidîlerin başına geçmesini halife el-Mu'ti Lillah'ın onayladığı⁷⁹ dikkate alınırsa bu konuda halifeliğin onay verdiği veya vermek zorunda kaldığı söylenebilir.

6. Muhammed b. Togaç'ın Abbasilerle İlişkileri

Muhammed b. Togaç 944 yılında halife el-Muttaki'nin kendisini Şam'a davet eden bir mektubuna muhatap olur. Bu mektupla, halife Şam'a geleceğini ve kendisiyle burada görüşmek istediğini bildirmektedir.⁸⁰ Çünkü Emirü'l-Ümera olan Tüzün onu sıkıştırmış ve Bağdat'ı yani hilafet merkezini terk edip Musul'a gitmesini istemiştir. Bu olay Bağdat'taki Türklerin Abbasi Devleti'nden, halifeleri istedikleri gibi yönlendirdiklerinin ve siyasi-askeri gücün onlarla olup, halifeleri sadece isim olarak devletin başında tuttuklarının da bir göstergesidir.

El-Muttaki tüzün'ün kendisini sıkıştırmayı karşısında ilk olarak Hamdanilerden (Nasirüddeve) yardım istemiştir. Ancak Hamdanilerin kendisine yardım için gönderdiği ordu, Tüzün karşısında mağlup olmuştur. İşte bu olaydan sonra halife el-Muttaki destek bulmak amacıyla İbn Togaç ile görüşmek istediği anlaşılmaktadır.⁸¹

Halifenin mektubunu alan Muh. b. Togaç Mısır'a kardeşi Ebul Muzaffer Hasan'ı bırakarak 4 Mart 944'te Mısır'dan çıkmış ve 2 Mayıs 944'te Şam'a ulaşmıştır. Halife Muttaki ile

Rakka'da buluşan İhşid Muhammed, ona gerekli saygıyı ve bağlılığını gösterip, Mısır'dan getirdiği değerli hediyeleri ve bir miktar parayı sunmuştur. Halife de ondan yardım talep etmiştir. Halifenin yardım talebinden sonra İbn Togaç, ona kendisinin ve babasının hizmetkâr olduğunu, Tüzün'ün yaptığı kötülükler karşısında kendisini ancak kendi hakimiyeti altındaki Suriye ve Mısır'da koruyabileceğini söyleyerek, onun kendisiyle Mısır'a gelmesini istemiştir. Halife bunu kabul etmeyince de hiç olmazsa Rakka'da kalmasını söyleyerek, burada canından emin olarak yaşayabileceğini, kendisinin de ona para ve asker tahsis edebileceğini teklif etmiştir. Fakat el-Muttaki bunu da kabul etmemiştir. İbn Togaç daha sonra aynı teklifi vezir Ebu'l-Hüseyn İbn Mukle'ye de yapmış ancak halife kabul etmediği için, o da bu teklife red cevabını vermiştir.

Bunun üzerine Muhammed b. Togaç Hüseyin b. Lü'lü'yü önce Dimaşk'a vali yapmış, sonra da onu Humus valiliğine nakletmiş, Dimaşk'a da Ye'nis el-Mu'nisi'yi atamıştır. Bu düzenlemeleri müteakip de halife ile vedalaşıp, 23 Aralık 944'te Mısır'a döndü.⁸²

Bu arada Tüzün ile halife el-Muttaki arasında müteaddit defalar elçiler gidip gelmiş, sonunda Tüzün halifeyi, kendisine itaat edeceğine, boyun eğeceğine dair yemin ederek kandırmıştır. Halife de bu yemine kanarak 18 Eylül 944'te Fırat yolu ile Rakka'dan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Halifeyi Bağdat'a yakın bir yerde alan es-Sindiye'de karşılayan Tüzün ettiği yeminlerin aksine onu ve yanındakileri bir hile ile tutuklamıştır. Sonra da mil çektirmek suretiyle gözlerini kör ettiği el-Muttaki'yi Bağdat'a götürüp azlettiğini ilan etmiştir. Onun yerine el-Müstekfi Billah'ı halife yapmıştır.⁸³

Muhammed b. Togaç'ın yeni halife el-Müstekfi Billah (944-946) ile ilişkileri olumlu yönde olmuştur. Yeni halife gönderdiği bir mektup ile İbn Togaç'ın valiliğini onaylamıştır (25 Ocak 945).⁸⁴

El-Müstekfi'nin 28 Ocak 946'da halifelikten indirilmesiyle yerine geçirilen el-Muti Lillah (946- 974)⁸⁵ zamanında da İhşid Muhammed'in Abbasilerle olan ilişkileri olumlu yönde bir seyir takip etmiştir.⁸⁶

7. Muh. b. Togaç'ın Hammadilerle İlişkileri

Muhammed b. Togaç'ın Suriye konusunda başını ağrıtan olaylardan biri de, Hammadilerin bölgeyi kendilerine bağlamak istemeleridir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Suriye bu dönemde hep hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. İşte bunlardan biri de el-Cezire bölgesinde kurulan Hammadilerdir. Onlar özellikle, Musul'da İbn Râik'i öldürdükten sonra güçlerini Abbasi halifelerine ve diğer komutanlara kabul ettirmişlerdir.

Muhammed b. Togaç, halife el-Muttaki ile görüşmelerinin akabinde Dimaşk'ta Ye'nis el-Mu'nisi'yi vali olarak atamıştır. İbn Togaç 23 Aralık 944'te henüz Mısır'a dönüşmüştü⁸⁷ ki kısa bir zaman sonra iki olumsuz haber aldı. Bunlardan biri Remle'ye vali olarak bıraktığı kardeşi Ubeydullah b. Togaç'ın ölüm haberi (Ocak-Şubat 945)⁸⁸ ve diğeri de Hamdanilerin Halep'e saldırdığı haberidir. Gerçekten de Seyfüddevle Ali b. Abdullah b Hamdan Ye'nis el-Mu'nisi'nin idaresindeki Halep'e saldırarak burayı almış sonra da Dimaşk üzerine yürümüştü. Buraların valisi olan Ye'nis'de kaçarak Mısır'a gitmiş ve durumu İbn Togaç bildirmişti. İbn Togaç öncelikle Kâfur komutasında bir ordusunu Suriye'ye gönderdi. Kâfur ile Seyfüddevle arasındaki ilk savaş Remle'de oldu. Seyfüddevle yenilerek, önce Humus'a buradan da Hama'ya kaçtı. Ancak bu bölgede meydana gelen savaşta Kâfur yenilince, Seyfüddevle Ali b. Abdullah Humus ve civarını eline geçirdi. Ardından Dimaşk'a girmek

isteyen Seyfûddeve şehir halkı kalelerine çekilip, kapılarını kapatınca, burayı alamadan geri döndü.

Kâfurun yenildiği haberini alan İhşid Muhammed, bu defa kendisini Seyfûddeve'nin üzerine gitti. Yapılan savaşlarda taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamayınca bir anlaşma yapıldı (944). Bu anlaşmaya göre Humus, Halep ve Antakya'ya kadar olan yerler Seyfûddeve Ali b. Abdullah'a bırakılırken, Humus'tan itibaren geri kalan yerler İhşid Muhammed'e bırakıldı. Ayrıca barışı güçlendirmek amacıyla Seyfûddeve, İbn Togaç'ın kardeşinin kızı ile de evlendi. Barış sonrası Seyfûddeve el-Cezire'ye giderken, İbn Togaç önce Dimaşk'a geçti sonra da Mısır'a döndü.

Fakat çok geçmeden Seyfûddeve yeniden İbn Togaç'a bırakılan yerlere saldırdı. İbn Togaç, önce Kâfur ve Fâtik er-Rumi'yi onunla savaşmaya göndermiş, ancak daha sonra kendisinde Mısır'a kardeşi Ebû'l Muzaffer Hasan b. Togaç'ı bırakarak arkalarından Şam'a hareket etmiştir (23 Mart 945). İki taraf arasında Kunesrin'de yapılan savaşta İbn Togaç kazanarak Halep'i Seyfûddeve'den geri aldı. Kaynaklarımız bu savaşın sonunda bir anlaşma yapıp yapılmadığı konusunda bilgi vermezlerken Seyfûddeve'nin bu yıl içinde topraklarına saldıran Bizanslılarla savaşıp onları yendiğini, İbn Togaç'ın da Halep valiliğine, daha önce Vasit valiliği yapan Ahmed b. Said el-Kilâbi'yi atadığını nakletmektedirler.⁸⁹

8. İhşid Muh. b. Togaç'ın Ölümü ve Şahsiyeti

a) Muh. B. Togaç'ın Ölmeden Önceki Son İcraatları ve Ölümü

Seyfûddeve ile aralarındaki Suriye hakimiyeti meselesini savaşla halleden İhşid Muh. b. Togaç, Dimaşk'a gittiği sırada halife el Müstekfi Billah'ın 8 Mayıs 946'da hal'edilip, yerine el Muti Lillah'a biat edildiği haberini aldı. Yeni halife, İhşid'in Mısır ve Suriye valiliğini onaylamıştır.⁹⁰

Bu olaylar arasında İbn Togaç, Mısır Şurta emiri olan Muzaffer b. Abbas El Ceyşani'yi azledip yerine 18 Haziran 945'te Lü'lü el-Gavsi'yi atamış, sonra onu 18 Temmuz 946'da azledip yerine Ali b. Sebük'ü yeniden tayin etmiştir.⁹¹

Bu atamalar İhşid Muhammed b. Togaç'ın son idari atamaları olmuştur. Çünkü o, Dimaşk'ta hastalanıp, burada 25 Temmuz 946'da 64 yaşında iken ölmüştür.⁹² Onun cenazesi Kudüs'e nakledilerek orada defnedilmiştir.⁹³

b) İhşid Muh. b. Togaç'ın Şahsiyeti

Tolunoğullarından sonra Mısır'da kendi unvanıyla Bağdat'ta isme bağlı fakat gerçekte bağımsız bir devlet kuran Muhammed B. Togaç 11 yıl Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüştür. Fakat hemen belirtelim ki, onun adının Suriye ve Hicaz'da hutbelerde okunması zaman zaman inkıtalara uğramıştı. Mısır'da ise devamlı olmuştur.

İhşid Muh. b. Togaç'ın cesur, heybetli bir görünüşe sahip olup halkın kalbine korku salan bir yapısı vardı. Güçlü, kuvvetli idi. Yayını kendisinden başka hiç kimse giremezdi. İşlerinde tedbirli davranmayı sever, acelecilik göstermezdi. Savaşın sanatını iyi bilirdi. Askerlerine karşı cömert ve fakat disiplinli idi. Güzel giyinmeyi severdi.

Törenleri, halifelerin törenlerinden daha gösterişli idi. Sahip olduğu memlûklerin sayısı sekiz bin kadardı. Askerinin sayısı ise dörtyüzbin idi. Memlûkleri kendisini özel olarak korurlardı. Memlûklerinden başka hiç kimseye güvenmediği için, otağında uyurken bile bin memlûkü onun başında nöbet tutardı. Memlûklerini yanından ayırmayan İbn Togaç onlarla beraber yer içer, bazan da onların çadırlarında uyurdu.⁹⁴

C. Muhammed B. Togaç'tan Sonra İhşidiler

1. Ebu'l Kâsım Unûcur b. Muhammed b. Togaç (946-960)

Muhammed b. Togaç'ın 25 Temmuz 946'da ölümü üzerine oğlu Ebu'l-Kâsım, İhşidîlerin başına geçmiştir.

Daha önce babası tarafından kendisi için biat alındığından bu konuda bir sıkıntı yaşamamıştır. Ancak onun İhşidîlerin başına geçmesini babasının azatlı kölesi ve kendisinin atabek'i olan Ebu'l-Misk Kâfur bizzat Bağdat'a gidip halife el-Muti Lillah'a onaylatmıştır.⁹⁵ Emirliği Dımaşk'ta olan Unûcurun için halifenin onayı 2 Ağustos 946'da hutbelerde okundu. Buna göre Halife onu, babasının hakim olduğu bölgelerin tamamında vali olduğunu bildirmekteydi.⁹⁶ İbn Tagriberdi "Unûcur" isminin anlamını "Mahmud" yani övülmüş, methedilmiş olarak vermektedir.⁹⁷

A. Ebu'l Misk Kâfur'un ve Devletteki Etkisi

Burada bir konuya açıklık getirmek gerekmektedir ki, o da Ebu'l-Misk Kâfur ile ilgilidir. Esasen Unûcur'un küçük yaşta İhşidîlerin başına geçmesi, Kâfur'un da devlette ve kendisi üzerindeki etkisi sebebiyle İhşidîlerin yönetimini tamamen eline alması sonucunu doğurmuştur.

Muh. b. Togaç'ta sonra da her ne kadar ismen İbn Togaç'ın ailesi devletin başında yer almışsa da, onun ölümünden sonra devleti yönetimi fiilen Kâfur'un elinde olmuştur. Dolayısıyla burada İhşidîlerin başına geçen emirlerin isimlerine ve emirlik yaptıkları zamanlara göre bir konu seyri izleniyorsa da aslında bu dönemlerde gerçek anlamda hakim olan ve damgasını vuran Ebu'l-Misk Kâfur'dur. Bütün idari atamalar, ordunun yönetimi, savaşlar hep Kâfur'un aldığı kararlara göre şekillenmiştir. Unûcur ve ondan sonraki İhşidî emirleri Kâfur ölünceye kadar bu kararları onaylayan bir makamdan öteye geçememişlerdir. Bu sebeple Unûcur ve diğer emirlerin uygulamalarının aslında Kâfur'un kararları ve uygulamaları olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Ebu'l Kâsım Unûcur'un adının hutbelerde okunmasından sonraki ilk icraati, yukarıda da belirtildiği üzere Kâfur'un etkisiyle Mısır haraç emiri olan Muh. b. Ali b. Mukatil'in 4 Ağustos 946'da azledilerek yerine Ebu Bekr Muh. b. Ali b. Ahmed el Mazerâî'nin atamasıdır.⁹⁸ Bu da, İhşid Muh. b. Togaç'ın Mısır maliyesinden uzaklaştırdığı, İran asıllı Mazerâî ailesinin yeniden güçlendiği anlamını taşımaktadır.⁹⁹ ki aynı zamanda Kâfur'un İhşidî ailesine yakın kişilerin paranın başında kendisine rakip olarak bulunmasını arzu etmeyişi ve azledilmelerinden dolayı bu aileye kırgın olan Mazerâîleri, kırgınlıklarını kullanarak kendi lehine çalıştırmak istemesi şeklinde de yorumlanabilir.

Böylece Kâfur paranın da kontrolünü eline alınca, Unûcur'a yıllık dört yüz bin dinar tahsis etmiş ve devlet gelirlerinin geri kalanını da istediği gibi harcanmıştır.¹⁰⁰ El-Mazerâî'nin ise bu konuda Kâfur'a muhalefet ettiğine dair kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

B. Mısır'da Galbûn Akaylanması

Muhammed b. Togaç'ın ölmesinden sonra Unûcur'un İhşidîlerin başına geçtiği andan itibaren devleti yaklaşık bir yıl meşgul eden¹⁰¹ ayaklanmanın lideri Galbûn'un kimliği, amacı ve kimler adına hareket ettiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun isyanı ve devleti yaklaşık bir yıl meşgul ettiği dikkate alınır, önemli sayıda bir taraftara ve silahlı güce sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunların, İbn Togaç zamanında Fatimîlerle irtibatı olan mağribli (= Berberi) asıllı oldukları akla gelen bir ihtimaldir.

Galbûn, gerek Unûcur'un Şam'da olması¹⁰² ve gerekse Kâfur'un, Unûcur'un valiliğini onaylatmak için Bağdat'a halife el-Muti Lillah'ın yanına gitmesini¹⁰³ fırsat bilerek Fustat'ta ayaklanmıştı. O önce Rif bölgesini ele geçirmiş, daha sonra es-Said bölgesindeki Üşmünin şehrini hakimiyeti altına almıştır.¹⁰⁴

Galbûn üzerine ilk ordu Şazan komutasında Aralık 946'da, Üşmünin'de bulunduğu sırada gönderilmiştir ve bu ordu mağlup olup Fustat'a geri dönmüştür.¹⁰⁵ Galbûn'un Kâfur Bağdat'ta iken ayaklandığı dikkate alınır, 946 yılı Ağustos ayından Aralık ayına kadar yaklaşık 5 ay boyunca çok rahat hareket ettiği söylenebilir.

Şazan'ın, Galbûn'a mağlup olup Fustat'a dönmesinden sonra, Kâfur'un el-Hüseyn b. Lü'lü ve Tekin el-Hakâni komutasında büyük bir ordu hazırlayıp, isyancıların üzerine göndermek istediği, ancak ordusunun maaşlarının ve erzakların verilmemesi sebebiyle savaşmak istemediklerini Kindi nakletmektedir. Hatta bu ordunun Fustat'tan ayrıldıktan sonra yolundan geri döndüğü de rivayetin devamında yer almaktadır,¹⁰⁶ ki bu da Galbûn isyanının bastırılmasının gecikmesine sebep olmuştur. Bu arada Galbûn Üşmünin'de tüccarlara büyük zararlar vermiştir.¹⁰⁷ Daha sonra bu ordu isyancıların üzerine gitmiş, yapılan çetin savaşlar sonrasında isyan bastırılmıştır. Galbûn ise ancak, 6 Temmuz 948'de Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Togaç tarafından yakalanarak öldürülmüştür.¹⁰⁸

C. Hamdanilerle Suriye Mücadelesi

Hadanilerin emiri Seyfüddevle, Unûcur'un çocuk yaşta devletin başına geçmesinden ve Kâfur'un da Mısır'da olmasından cesaret alarak Dımaşk üzerine yürümüş ve burayı alarak şehirde ikamet etmiştir (947-948). Bu durumdan rahatsız olan Dımaşk halkı Kâfur'a bir mektup yazarak onu Dımaşk'a çağırışlardır. Bunun üzerine Kâfur, yanında Unûcur ve Hasan b. Togaç olduğu halde büyük bir ordu ile Şam'a hareket etmiştir. 947-948'de Remle'de yapılan savaşı İhşidî ordusu kazanmış ve Seyfüddevle önce Halep'e, sonra da Rakka'ya nihayet el-Cezire'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Savaşın sonunda, İhşidîlerle Hamdaniler arasında daha önce Muh. B. Togaç ile Seyfuddevle Ali b. Abdullah arasında yapılan anlaşmadaki sınırlar kabul edilmiştir. Buna göre, Halep İhşidîlerle bırakılmış, Halep'den üst tarafları Hamdanilerin hakimiyetine kalmıştır. Unûcur ve Hasan b. Togaç Mısır'a dönerken, Kâfur bir müddet daha Dımaşk'ta kalıp sonra o da Mısır'a gitmiştir. Bu arada Unûcur Dımaşk'a Ye'nis el-Mu'nisi'yi vali olarak atamıştır.¹⁰⁹ Böylece Suriye Muh. b. Togaç dönemindeki sınırlarıyla İhşidîlerin hakimiyetinde kalmıştır.

Ye'nis el-Mu'nisi sonra Dımaşk'a Unûcur tarafından 949-950'de Şule b. Bedr el-İhşidî atanmış ancak o, kötü idareciliği sebebiyle bir müddet sonra, Dımaşk'a tayin edilen Ebu'l Muzaffer Hasan b. Togaç tarafından tutuklatılmıştır. Hasan b. Togaç da bir müddet burada valilik yaptıktan sonra Remle valiliğine getirilmiş o, 953-954'te ölünceye kadar burada

kalmış, cenazesi Kudüs'te kardeşi Muh. b. Togaç'ın yanına defnedilmiştir.¹¹⁰

Suriye seferinden dönen Unûcur Mısır'da Ebu'l Kasım Cafer b. El-Fazl b. Furat'ı vezir olarak tayin etmiştir.¹¹¹

D. Unûcur ile Kâfur'un İhtilafı

954 yılında Ebu'l-Kasım Unûcur ile Kâfur'un arası açılmıştır. Bunun sebebi, Kâfur'un devleti tek başına yönetmesi ve Unûcur'u devre dışı bırakmasıdır. İbn Tagriberdi'nin bildirdiğine göre bazı kişiler gelip Unûcur'a şunları söylemiştir: "Kâfur, devletin bütün gelirlerine el koyup, orduyu tek başına idare etmektedir. Babanın her şeyini ele geçirmiştir. Sen de onun esiri gibisin".¹¹² Bu ve benzeri sözler Unûcur'u Kâfur'dan soğutmuş, ancak onunla mücadele edecek gücü olmadığından kendini av ve eğlenceye vermiştir. Hatta bir ara Fustat'ta ayrılıp Remle'ye gitmeyi bile düşünmüş, ancak annesinin ileri de oğluna kötülüğü dokunur düşüncesiyle, Unûcur'un niyetini Kâfur'a bildirmiş, neticede aralarında anlaşma sağlanarak, bu genç İhşidî emiri Fustat'ta kalmayı kabul etmiştir. Fakat devletin yönetiminde Kâfur'un etkisi yine devam etmiştir.¹¹³ Kaynaklar Unûcur'un Remle'ye gitmek istemesinin sebebi konusunda açık bir bilgi vermemekte ve onun yukarıda ifade edildiği gibi Kâfur'dan kaçıp kurtulmak arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, İbn Tagriberdi'nin buradaki rivayetinde Kâfur'dan rahatsız olan devlet adamlarının olduğu da dikkate alınır, Unûcur'un, devletin başkentini Kâfur'dan kurtulmak için, Mısır'a uzak bir belde olan Remle'ye taşınmak istemesi de düşünülebilir, ki esasen annesinin oğluna Kâfur tarafından bir kötülük yapılabileceği endişesi de dikkate alındığında, böyle bir yaklaşımın makul olduğu söylenebilir.

Kindî'nin bildirdiğine göre 958-959 yılında da Unûcur ile Kâfur arasında bir anlaşmazlık çıkmış, fakat Kâfur bu ihtilafı da atlatmasını bilerek, devleti yine tek başına idare etmeye devam etmiştir.¹¹⁴

E. İhşidîlerin Büveyhiler ile Hicaz Mücadelesi

Yukarıdaki bölümlerde ifade edildiği gibi İhşidîler Muh. b. Togaç'tan itibaren Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde okunan hutbelerde adlarını okutmakta, halifeler de bunu onaylamaktadırlar. Ancak Bağdat'ta Abbasi halifeleri üzerindeki etkilerini artıran Büveyhiler 954 yılı hac ayı olan Nisan-Mayıs ayından itibaren Hicaz bölgesinde de hakimiyet kurma yoluna gitmişler ve bu yılın hac mevsiminde Büveyhilerin adamlarıyla İhşidîlerin askerleri arasında silahlı mücadeleler başlamıştır.

954 yıl hac mevsiminde Bağdat'tan gönderilen hacıların emirliğini Şerif sülalesinden olup Şii olan Ebu'l-Hasan Muh. b. Abdullah ile Ebu Abdullah Ahmed b. Ömer b. Yahya yapmışlardır. Bu iki Şerif ile İhşidî askerleri arasında şiddetli savaşlar olmuş, neticede İhşidîlerin adamları savaşları kaybetmiş ve Mekke'de hutbeler Büveyhi Muizzüddeve adına okunmuştur. Bunlar Mekke'den ayrıldıklarında Mısır askerleri onların peşine takılıp yeniden savaşmışlar, fakat yine mağlup olmuşlardır.¹¹⁵

Ertesi yılın (955) hac mevsimi olan Mart-Nisan'da aynı mücadele yeniden ortaya çıkmış, bu defa da Muizzüddeve'nin adamları Mısır askerlerini yenmişler, Mekke'de ve Hicaz bölgesinin tamamında Rüküddevle, Muizzüddeve ile oğlu İzzüddeve Bahtiyar adına hutbeler okunmuş, fakat bu defa onların isimlerinden sonra İhşidîlerin adı da hutbelerde zikredilmiştir.¹¹⁶

F. Ebu'l-Kâsım Unûcur'un Ölümü

Ebu'l-Kâsım Unûcur babasının 25 Temmuz 946'da ölümü üzerine İhşidilerin başına geçtiğinde henüz 14 yaşındaydı.¹¹⁷ O, on dört yıl, on gün devletin başında ismen kaldıktan sonra, 30 Aralık 960'da 29 yaşında iken ölmüştü. Cenazesi Kudüs'e nakledilmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.¹¹⁸ Unûcur emirliği boyunca devlete hiç sahip olamamış, onun adına bütün işleri Ebu'l-Misk Kâfur idare etmiştir. Bu sebeple şahsiyeti hakkında bir hüküm vermek gerekirse, silik bir kişilik sahibi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kindi, bir rivayetinde Unûcur'un Kıptiler'in kutladığı ve Cumartesi gününe denk gelen Nevruz Bayramı'nda yerlere su serpmeye adetlerini yasakladığını nakletmektedir.¹¹⁹

2. Ebu'l-Hasan Ali b. Muh. b. Togaç Dönemi (960-966)

Ebu'l-Kâsım Unûcur'un vefatından sonra, aynı gün kardeşi Ali B. Muh. b. Togaç İhşidilerin başına geçmiştir. İbn Tagriberdi, onun İhşidilerin başına geçmesi ve bu emirliğinin halife el-Mu'ti Lillah tarafından onaylanması işini yine Ebu'l-Misk Kâfur üstlenmiştir. O, bu konuda Bağdat'a giderek, Mısır'ın Harac emirliği dahil halifenin onayını bizzat almıştır (12 Ocak 1961).¹²⁰ İbn Tagriberdi ayrıca Unûcur'un 949-950 yılında, Bağdat'ta Büveyhi emiri Muizzüddeve'ye bir mektup yazarak, kardeşinin (Ali'nin) Mısır emirliğinde kendisine ortak olmasını ve kendisinden sonra da İhşidilerin başına geçmesini istediğini, Muizzüddeve'nin de bunu kabul ettiğini bildirmektedir.¹²¹ Buna göre Ali'nin daha önceden veliaht tayin edildiği anlaşılmaktadır.

Ali'nin emirliği de Unûcur'un emirliğinden farklı olmamış, Ebu'l Misk Kâfur devleti yine bildiği gibi kendisi yönetmiştir. Kâfur, Unûcur'a olduğu gibi Ali'ye de yıllık dört yüz bin dinar tahsis etmiş ve onu devlet işlerine karıştırmamıştır. Yani Ali ismen İhşidilerin devlet başkanı olurken, Kâfur fiilen devleti idare etmiştir.¹²²

Onun dönemi Mısır için hiç de iyi bir dönem olmamıştır. Çünkü, Nil nehrinin sularının azalmasıyla kuraklık ve kıtlık meydana gelmiş, bunun sonucunda da pahalılık olmuştur (962). Mısır halkının sıkıntıları artarken, diğer taraftan dış tehditler de artmış ve İskenderiye Magrip'ten gelen Fatimilerin saldırısına uğrarken, güneyden Nubiyalılar Asvan ve İhmim'e girerek, bu beldeleri yakıp yıkmışlardır. Suriye ise Şii Karmatilerin baskınlarına mâruz kalmıştır (963). Bütün bunlara ilâve olarak İhşid Ali ile Kâfur'un arası açılmış, onların iktidar mücadeleleri sebebiyle Mısırlılar daha da muztarip bir hale düşmüşlerdir.

Ebu'l Misk Kâfur, güçlü konumda olmasından dolayı, yanına aldığı vezir Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Furât ile beraber olup, Ali'yi saraya hapsedmiş ve onu devlet işlerinden uzaklaştırarak, münzevî bir hayata mahkûm etmiştir. Bu şekilde ömrünü tamamlayan Ali 7 Ocak 966'da 28 yaşında iken ölmüş ve cenâzesi Kudüs'e götürülerek babasının yanına defnedilmiştir.

Ali'nin emirlik süresi, beş yıl, iki ay, iki gündür.¹²³

3. Ebu'l-Misk Kâfurel-İhşidî (966-968)

Ebu'l Hasan Ali b. Muh. b. Togaç'ın ölümünden sonra İhşidîler bir müddet başsız kaldı. Ancak bu dönemde Kâfur, devleti idare etmeye devam etmiştir. Bu konuda ona verir Ebu'l-Fazl Cafer b. El-Furât da yardımcı olmuştur. Kâfur, ölen İhşidî emiri Ali'nin yerine onun

İHŞİDÎLER

küçük yaştaki oğlu Ebu'l- Fevaris Ahmed'i başa geçirmektense zaten efendisi Muh. b. Togaç'ın ölümünden beri yaklaşık 20 yıldır ülkeyi fiilen yöneten bir kişi olarak kendisi doğrudan devletin başına geçmeyi daha uygun buldu. O, Ocak 966'da ordunun ve devlet adamlarının da ittifakıyla kendini İhşidîlerin emiri ilan ederek, halife El-Mu'ti Lillah'tan da onay aldı. Böylece onun adı, Mısır, Suriye ve Hicaz'da okunan hutbelerde yer aldı.¹²⁴

Kâfur, Habeş asıllı çok çirkin ve sarkık dudaklı, hadım, siyahi bir köledir. Bir köle tüccarı tarafından satın alınmış ve 922'de Mısır'a getirilerek, burada birkaç el değiştirdikten sonra İhşidîlerin kurucusu Muh. b. Togaç'a, henüz Mısır valisi Ebu Mansur Tekin'in komutanlığını yaptığı sırada İbn Abbas el-Kâtip tarafından hediye edilmiştir. Kâfur, İhşid Muh. b. Togaç'ın hizmetinde iken akli, zekası, devlet işlerindeki mahareti ve ordu içindeki kabiliyetleri ile kendini göstermişti.¹²⁵ Önceki konularda da bahsedildiği gibi o, sahibi Muh. b. Togaç tarafından çocuklarına Ataberk olarak tayin edilmiş, onun ölümünden sonra da fiilen devletin idaresini eline almıştır.

Kâfur, devletin başına geçtikten sonra, kendisinden önceki emirlerin kullandıkları İhşid unvanını da kullanmış, Atabek olmasından dolayı da "Üstad" olarak anılmıştır.¹²⁶

Onun İhşidîlerin başına geçtiği yılda (966) Hicaz'dan dönen Mısır hacıları Şam bölgesinde Hecer Karmatilerinin baskınına uğramış ve pek çoğu öldürülerek, malları yağmalanmıştır.¹²⁷ Ancak Kâfur'un bu konuda herhangi bir girişimde ve tedbirde bulunduğu dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Bu da Kâfur'un, içte güçlü olmasına rağmen, dışta zayıfladığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir, ki esasen onun bir taraftan Abbasi halifeleri ile iyi ilişkileri ve onlara bağlılığını sürdürürken, diğer taraftan gittikçe güçlenen ve Mısır'ı tehdit eden Fatimi halifelerine hediyeler göndererek, onlara meylettğini açıkça gösterdiği dikate alınır.¹²⁸ İhşidîler devletinin dışı karşı eski gücünde olmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Veziri Ebul-Fazl Cafer b. el-Furât onun en yakını olarak hizmetinde bulunan biri idi. Yine Basralı nahivci Ebu İshak İbrahim b. Abdullah en-Nüceyremi onun hizmetinde bulunanlardan biri idi.¹²⁹

Kâfur dönemi bu sebeplerden dolayı Mısırlılar tarafından uğursuz bir dönem olarak görülmüştür. Siyasi askeri başarısızlıklar yanında, bir de kuraklık olup, kıtlık meydana gelmiş, büyük yangınlar çıkmış ve Mısır halkı zor günler yaşamıştır.¹³⁰

Ancak bütün bunların yanında Kâfur, şairlere, musikişinaslara önem verirdi. Onun meclisinde (muganniyeler) şarkıcı kadınlar bulunur, şarkılar söylerlerdi.¹³¹ Meşhur şair Mütenebbi de onun meclisinde bulunup, kendisi için medhiye ve hicviyeler yazmıştır.¹³² Onun mutfağında her gün zengin bir sofraya kurulur ve halka yedirilirdi. İbn Zülak bu konuda şöyle demektedir: "Onun mutfağının gideri günlük 700 rıtlı ¹³³ koyun eti, 2 bin rıtlı sığır eti, 100 ördek, 300 tavuk, 300 güvercin, yaklaşık 5 kantar ¹³⁴ ağırlığında 20 büyük balık, 20 sütlü remiş ¹³⁵ hayvanı, 300 sahan ¹³⁶ helva ve 7 ferd (çeşit) meyve 1000 maşraba arpa sırası, bir kırba şeker, 1000 somun ekmek ve 5 ferd (çeşit) bakliyat idi."¹³⁷

Ebu'l Misk Kâfur, İhşidî ailesine niyabeten devleti yönetirken başarılı bir görüntü vermesine rağmen, kendisi tek başına devletin yönetimini üstlendiğinde başarısız olduğu gözlenmektedir.

O, iki yıl, dört ay, yedi gün resmî anlamda emirlik yaptıktan sonra 22 Nisan 968'de

ölmüştür.¹³⁸ Cenazesi Mısır'da el-Kerafetüs-Suğra denilen yerde defnedilmiştir.¹³⁹

4. Ebu'l-Fevâris Ahmet b. Ali ve İhşîdîlerin Yıkılışı

Ebu'l-Misk Kâfur'un ölümünden sonra ordu ve devletin ileri gelenleri toplanarak İhşîd Muhammed b. Togaç'ın torunu Ebu'l-Fevaris Ahmet b. Ali'yi İhşîdîler Devleti'nin başına geçirdiler (22 Nisan 968). Ahmed henüz 11 yaşında olduğundan devlet işlerinde ona yardımcı olmak üzere vezir Ebu'l Fazl Cafer b. El Furât'ı, Remle'de vali olan babasının amcası oğlu Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ı da ona naip tayin ettiler.¹⁴⁰ Ahmed, 968'de 11 yaşında olduğuna göre 957'de doğmuş olmalıdır.

Ebu'l-Fevaris Ahmed'in kısa süren emirliği döneminde İhşîdîlerin işlerin ve halkın durumu daha da kötüleşmiştir. Özellikle vezir Ebu'l-Fazıl, halka çok kötü davranmış ve pek çok kişinin malını müsadere etmiştir.¹⁴¹ Nil nehrinin suyu azaldığı için kıtlık olmuş, açlık başgöstermiş, hatta insanlar kedi ve köpeklerin etlerini yiyecek duruma düşmüştür.¹⁴²

Remle'de İhşîdîler Devleti adına valilik yapan Hasan b. Ubeydullah, Karmatilerle yaptığı savaşı kaybedince Mısır'a gelmiş ve burada naip olarak devlet işlerini eline almıştır. Halkın şikayeti üzerine vezir Ebu'l-Fazıl'ı azledip mallarına el koymuş, yerine kâtibi, Hasan b. Cabir er-Riyaci'yi vezir tayin etmiştir. Ancak Hasan da düzeni kurmak için zor kullanmak durumunda kalmış ve vezir Ebu'l Fazıl'ın yaptığı gibi Mısır halkına zulmetmeye başlamıştır. Daha sonra da amcasının kızı Fatma ile evlenerek, Ebu'l Fevaris Ahmed'den sonra adının hutbelerde okunmasını sağlamıştır.¹⁴³

Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ın da Mısır halkına zulmetmesi sonucunda halk Magrip'teki Fatimileri kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır. Malların müsadere edilmek suretiyle zulme uğrayanlardan Yakub b. Killis adındaki bir Mısırlı Fatimi halifesi Muizz'in yanına giderek, İhşîdîlerin zor durumda olduğunu ve halkın da bir kurtarıcı beklediğini dile getirerek, onu fethe teşvik etmiştir.¹⁴⁴ Bunun yanında Mısırlılar da Fatimi halifesi Muizz'e mektuplar yazarak onu Mısır'a davet etmişlerdir.¹⁴⁵

Esasen Mısır üzerinde emelleri olan ve daha önceki yıllarda buraya birkaç defa ordu gönderen Fatimiler de bu fırsatı değerlendirmişler ve Rum asıllı komutan, Ebu'l Hasan Cevher es-Sıkillî komutasında büyük bir orduyu Mısır üzerine sevk etmişlerdir.¹⁴⁶

Cevher es-Sıkillî komutasındaki büyük bir Fatmi ordusunun Mısır'a geleceği haberini alan Hasan b. Ubeydullah b. Togaç, bahsettiği vezir Ebu'l-Fazıl'ı hapisten çıkarmış ve yeniden vezirliğe tayin ederek İhşîdî ordusunun bir kısmını yanına alıp 22 Şubat 969'da Mısır'ı terkederek Şam'a gitmiştir.¹⁴⁷

5 Şubat 969'da İfrikkiye'den ayrılan Cevher komutasındaki Fatimi ordusu, ilk olarak İskenderiye yakınlarındaki Teruce'ye gelmiş, buradan kendilerini Mısır'a davet edenlere mektup yazarak teslim olmalarını istemiştir. Mektubun muhatapları canlarını ve mallarına dokunulmaması karşılığında eman istemişler, Cevher de bunu kabul etmiştir. Cevher es-Sıkillî ayrıca bir mektup da İhşîdîlere yazarak teslim olmalarını istemiştir. İhşîdîler bu mektup üzerine teslim olmak veya savaşmak konusunda birbirleriyle ihtilafa düşmüşlerse de, sonunda savaş kararı alınmıştır. İki ordu Cize'de 30 Haziran 968'da karşılaşarak savaşa tutuşmuş, fakat galip gelen taraf Fatmi ordusu olunca, İhşîdîler eman dilemek zorunda kalmışlardır. Böylece Cevher 969'da Fustat'a girmiştir.¹⁴⁸

İHŞİDİLER

Fatimi ordusunun Mısır'a girmesiyle, İhşidîlerin son emiri Ebu'l Fevaris Ahmed b. Ali'nin emirliği ve aynı zamanda İhşidîler dönemi de bitmiştir. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Togaç bir yıl, iki ay, yirmi yedi gün İhşidîlerin başına kaldıktan sonra, otuz dört yıl on ay yirmi dört gün Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren İhşidîler Devleti de tarihe karışmıştır.¹⁴⁹

Cevher Fustat'a girdikten sonra, Şam bölgesine kaçan Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ın üzerine Cafer b. Felah el-Kütami isimli komutanını göndermiş ve Remle'de yapılan savaş sonunda Cafer, Hasan b. Ubeydullah ve arkadaşları esir ederek Mısır'a göndermiştir. (Mart. 970). Kendisi de Şan bölgesinde askeri hareketlerine devam etmiştir.¹⁵⁰

Cevher ise Mısır'da İhşidî ailesi mensupları ve Remle'den gönderilen Hasan b. Ubeydullah b. Togaç'ı bir gemiye bindirip onları halife Muizze göndermiştir (28 Mart 970).¹⁵¹

Fustat'ta kalan Cevher es-Sıkillî, burada ilk olarak İbn Tolun Camii'ne giderek, caminin hatibi Ebu Muhammed Abdullah b. el. Hüseyin eş-Şemşati'ye hutbeyi Fatimi halifesi Muizz adına okutmuştur. (Temmuz-Ağustos 969). Cevher yaklaşık yedi ay sonra da Mart-Nisan 970'te de ezanlara "Hayya alâ hayru'l-amel" ibaresini ilave ettirmiştir.¹⁵² O, halife Muizz'in Mısır'a geldiği tarih olan 21 Haziran 972'ye kadar Mısır'ı yönetmiştir.¹⁵³

6 Temmuz 969 tarihi sadece İhşidîlerin yıkılış tarihi değildir. Bu tarih aynı zamanda İhşidîlerin hüküm sürdüğü Mısır, Suriye ve Hicaz'da bir devlet ve bir halifelik değişimidir. Çünkü bu olay siyasi ve içtimai alanda büyük değişiklikler meydana getirmiş, bu bölgelerde Abbasilerin yerine Fatimiler, Sünni halifeliğin yerine Şii halifeler geçmiştir. Bu bölgelerin yeniden Abbasilerin hakimiyeti altına girmesi ise, yaklaşık iki yüz yıl sonra Zengiler eliyle olmuştur.¹⁵⁴

İkinci Bölüm: Dış İlişkiler

İhşidîlerin kurulduğu dönemde ve coğrafyada etrafındaki devletler ve hânedanlarla dostane veya hasmane ilişkiler içinde olduğu görülmektedir. Bunları, Müslüman olan devlet hanedanlar ile gayrimüslim olan devletler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Müslüman olanlar, İhşidîlerin ismen bağlı oldukları Abbâsiler; yine Abbâsilerle ismen bağlı olup, Suriye'nin kuzeyinde el-Cezire Musul merkezli kurulan Hamdaniler; Mısır'ın batısında İfrikiyye ve Mağrip'te hüküm süren Şii-Fatimiler'dir. Gayrimüslim olanlar da, Mısır'ın güneyinde bulunan Nubyalılar ve İhşidîlerin genelde doğrudan ilişki içine girmediği, fakat Suriye bölgesine yaptıkları saldırıları karşı Hamdaniler vesilesiyle muhatap oldukları Bizans Devleti'dir.

Yukarıda sayılan devlet veya hanedanlarla olan ilişkiler, birinci bölümde ele alınan siyasi olaylar ve gelişmeler çerçevesinde ele alınacaktır. Bu sebeple burada ayrıca dipnot kullanmak yerine, bazı atıflarla konu işlenmeye çalışılacaktır.

A. Müslüman: Devlet ya da Hanedanlarla İlişkiler

1. İhşidî-Abbasi İlişkileri

İhşidîlerin siyasi tarihinin ele alındığı birinci bölümde de zaman zaman ifade edildiği gibi, Abbasilerle olan ilişkiler genel anlamda olumlu bir seyir izlemiştir. Bu olumlu ilişkilerin ilk örneği Muh. b. Togaç'ın Mısır'a ikinci defa atanmasında görülebilir. Tolunoğullarının

yıkılışından sonra geçen yaklaşık otuz yıllık dönemde hiçbir vali Mısır'ın Harac Emirliği'ni uhdesinde bulundurmazken, Abbasi halifeleri Muh. b. Togaç'tan itibaren devletin yıkılışına kadar bütün İhşidî emirlerini, Harac Emirliği görevini de vererek, tayin etmişlerdir.

İhşidîler, Emirü'l-Ümeraların güçlendiği ve halifelerin sıkıştıkları dönemlerde yardım ve destek istedikleri bir devlet olmuştur. Abbasi halifelerinin İhşidîlerle dostça olan münasebetlerine bir örnek de Mısır ve Suriye yanında, Hicaz bölgesinin yönetimini de onlara bağlamalarıdır.

Esasen bu durum, İhşidîlerin İslam dünyasındaki gücünü, yerini ve önemini göstermesi açısından çok büyük bir özelliktir. Buna mukabil İhşidî emirleri, Tolunoğullarında olduğu gibi, halifeliği ellerine geçirmeyi düşünmemişler, hutbelerde daima Abbasi halifelerinin isimlerini okutmuşlardır. Ancak, İbn Togaç'ın, Bağdat'tan, Emiru'l-Ümera Tüzün'den kaçan halife Muttaki'yi Mısır'a davet etmesi, halifeliği Mısır'a getirip kendi kontrolüne almak istemesi olarak yorumlanabilir. Fakat daha sonraları böyle bir olayın hiç olmaması, İhşidîlerin bu düşünceye sahip olmadıklarını göstermektedir.

Burada zikredilmesi gereken bir husus da, Abbasilerin Fatimilere karşı İhşidîlere ihtiyacı olduğudur. Netice olarak İhşidîlerin Abbasi halifeleri ile ilişkileri daima olumlu olmuştur.

2. İhşidî-Hamdani İlişkileri

İhşidîlerin Hamdanilerle ilişkilerinin düzeyini belirleyen genelde Suriye bölgesi olmuştur. Çünkü el-Cezire ve Musul merkezli kurulan Hamdani hanedanı, bir taraftan Abbasi Emiru'l-Ümeraları ile varlığını devam ettirme mücadelesi verirken, diğer taraftan genişleme sahası olarak güneyindeki Suriye'yi görmekteydi. Suriye ise İhşidîlerin hakimiyeti altındaydı. Bu sebeple Muh. b. Togaç'tan itibaren İhşidî-Hamdani ilişkileri genelde Suriye üzerinde, Hamdaniler açısından hakimiyetlerini yayma İhşidîler açısından da hakimiyetlerini koruma mücadeleleri şeklinde olmuştur.

Bu mücadelelerde İhşidîler Hamdanilere üstünlük sağlarken, hiçbir zaman daha ileriye gidip onların topraklarını almayı düşünmemişlerdir. Hatta Muh. b. Togaç, bu kısır mücadeleleri bitirmek ve dostluk kurmak amacıyla kardeşinin kızını Hamdani emiri Seyfüddevle'ye nikâhlanmış, fakat onlar bu mücadeleden vazgeçmemişlerdir. İhşidîlerin sonuna kadar devam eden mücadelelerde Halep ve Remle sınır olmuş, Suriye hep İhşidîlerin elinde kalmıştır. Ancak İhşidîler, Ebu'l Kasım Unûcur dönemine kadar Hamdaniler'e yıllık vergi de vermişlerdir.

Bizanslıların 962 yılında Halep'i Hamdanilerden alması üzerine, Seyfüddevle el-Hamdani onlara karşı İhşidîlerden yardım talep etmiştir. İhşidî ordusunun gelmesiyle de Bizanslılar Halep'ten çekilip gitmişlerdir.¹⁵⁵

3. İhşidî-Fatimi İlişkileri

İhşidî Fatimi ilişkileri, genelde Fatimilerin Mısır'ı ele geçirme istekleri ile İhşidîlerin ülkelerini savunmaları şeklinde olmuştur. Giriş'te "Tolunoğullarının yıkılışından İhşidîlerin kuruluşuna kadar Mısır" başlığı altında ve birinci bölümünde zaman zaman temas edildiği gibi, Fatimiler yayılma alanları içinde gördükleri Mısır'a sık sık seferler düzenlemişlerdir. Dolayısıyla İhşidî-Fatimi ilişkileri hep hasmane bir tutum içinde gelişmiştir. Ancak, Muh. b. Togaç'tan itibaren bu saldırılar hep başarı ile durdurulmuştur.

Fatimiler özellikler Mısır'ın en batısında, bugünkü Libya bölgesindeki Berka'dan defalarca Mısır'a giderek İskenderiye'ye kadar ilerlemişlerdir. Onların bu seferler sırasındaki en büyük avantajları, Mısır ordusundaki Mağribiler (yani Berberiler) olmuştur. Esasen Fatimilerin Mısır'a gönderdikleri orduların komutanlarının hep berberi asıllı olması da onların Mısır'daki Berberilerle daha iyi irtibat ve haberleşme sağlamak amacıyla yönelik bir politika olsa gerektir.

Dışarıdan yapılan Fatimi saldırılarına ilave olarak, zaman zaman, İhşîdîlerin hakimiyeti altında yaşayan Mağribi askerler de Fatimilerin teşvikiyle ayaklanmışlardır. Hatta Nubelilerin güneyden Mısır'a yaptıkları saldırıların bazılarında Fatimi parmağı olduğu da bilinmektedir.¹⁵⁶

Ebu'l Misk Kâfur'un emirliği kendi adına almasına kadar, Fatimi saldırılarına başarı ile karşı koyan İhşîdîler, bu dönemde askeri açıdan zayıflayınca mezkûr emir, Fatimi halifesi el-Muizz'e hediyeler yollayıp, kendisine meyli olduğunu da açıklayabiliyordu.

Ancak bu gelişmeler Fatimilerin Mısır üzerindeki emellerini hiçbir zaman engelleyememiş ve İhşîdîlerin yıkılması Fatimiler eliyle olmuştur.

B. Gayrimüslim Devletlerle İlişkiler

1. İhşîdî-Nubya İlişkileri

Nubyalılar, Hıristiyan idi. İhşîdî-Nubya ilişkilerini iki taraf açısından ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

İhşîdîler açısından bu ilişki daha çok ticari idi. Bu ticaretin esası da köle alımına dayanmaktaydı. Daha Hz. Osman zamanında, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh Mısır valisi iken Müslüman Araplarla, Nubyalılar arasında köle ticareti başlamıştı. Nubyalılar o zaman Müslümanlara çocuklarını köle olarak veriyorlar, karşılığında tahıl alıyorlardı.¹⁵⁷

Müslümanlarla-Nubeliler arasındaki bu ticari ilişkiler İhşîdîlere kadar devam etmiş, hatta Fatimiler de bu uygulamanın içinde yer almışlardır. Ancak ilerleyen zaman içinde ortaya çıkan tek fark Tolunoğullarında, İhşîdîlerde ve Fatimilerde de olduğu üzere Nubelilerden alınan bu köleler askeri amaçlı olup, orduda istihdam edilmişlerdir.

Nubeliler açısından konuya bakıldığında ise, onların İhşîdîlerle ilişkisi, genelde topraklarını genişletmek ve İhşîdîleri yıkmak amacıyla çok, Mısır'ın güneyde bulunan şehirlerine girerek yağmalamak şeklinde de ortaya çıkmaktadır. Esasen Nubelilerin ve İhşîdîlerin birbirlerinin topraklarını kendi hakimiyetleri altına hiç almamış olmaları da bu görünüşü teyid etmektedir.

2. İhşîdî-Bizans İlişkileri

Yukarıda konuya başlarken de ifade edildiği gibi İhşîdîler ile Bizanslıların ilişkileri genelde doğrudan olmamıştır. Bizans'ın Suriye bölgesini ele geçirme teşebbüslerinde öncelikle Suriye'nin kuzeyinde bulunan Hamdaniler vesilesiyledir. Çünkü Hamdaniler Bizans üzerine, Bizans da Hamdaniler üzerine karşılıklı olarak pek çok sefer düzenlemekteydiler. Yukarıda "İhşîdî-Hamdani İlişkileri" konusunda da temas edildiği üzere Seyfûddeve İhşîdîlerden Bizans'a karşı yardım istemiş ve bu yardımı da almıştır.

İhşîdîler ile Bizans arasındaki doğrudan ilk temas Bizans İmparatoru Romanos I. Lakapenos (920-944) zamanında gerçekleşmiştir. İmparator Romanos, Abbasilerin elindeki Rum esirleri ile kendilerinin elinde bulunan Müslüman esirlerin mübadelesi için Muh. b. Togaç'a bir mektup yazarak, elçileri İshak ve Nikola ile göndermiştir. Muh. b. Togaç da ona bir mektup yazarak bu konuda girişimde bulunacağını bildirmiştir. İbn Togaç'ın Romanos'a gönderdiği bu mektubun metnini Kalkaşendi nakletmektedir.¹⁵⁸

Üçüncü Bölüm: İhşidiler Medeniyeti

İhşîdîler Devleti, ilk Türk-İslam devletleri içinde Tolunoğulları kadar olmasa da medeniyet tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu konu başlığı altında devlet teşkilatı, ordu teşkilatı, iktisadi durum, sosyal durum ile ilim ve kültür hayatı tanıtılmaya çalışılacaktır. Ancak burada belirtilmesi gerekir ki özellikle devlet teşkilatı açısından Tolunoğulları Devleti ile benzerliklerin, hatta ayniliğin olması sebebiyle, bu konudaki bilgiler özetlenerek ele alınacaktır.

A. Devlet Teşkilâtı

İhşîdîlerin devlet teşkilâtı Tolunoğulları ile aynilik göstermektedir. Buradaki tek fark, Tolunoğullarının Abbasi halifeleri ile olan genelde gergin ve sert ilişkilerin olmayışı, halifeliğe, ismen de olsa, devamlı bir bağlılığın olmasıdır. Buna belki veliahtlık meselesi de ilave edilebilir. Çünkü Tolunoğlu Ahmed ölmeden önce yerine bir veliaht bırakmamış, ordunun ve devletin önde gelen ricali toplanarak, onun oğlu Humavereyh'i devletin başına geçirmişlerdir. Halbuki İhşîdîler de İhşid Muhammed b. Togaç henüz hayatta iken, Emeviler'de ve Abbâsilerde olduğu gibi oğlu Unûcur için ordudan ve devletin ileri gelenlerinden biat almıştır. Unûcur da kardeş Ali b. Muh. b.-Togaç için aynı usulü devam ettirmiştir. Ancak, her emirin, emirliği halifeye onaylatılmaktaydı.

Devlet teşkilatının unsurları olan Ordu Divanı, Şurta Divanı, Haraç Divanı, Kadı Divanı, Berid Divanı, İnşa Divanı, Tolunoğulları konusunda da belirtildiği gibi, Hz. Ömer döneminde oluşturulan ve Abbasiler devrinde olgunlaştırılan devlet teşkilatının aynısıdır.

1. Valilik ve Devlet Başkanlığı

Muhammed b. Togaç 935 yılında halife er-Razi Billah tarafından Mısır'a vali tayin edilirken, Tolunoğullarının yıkılışından (905) sonra bölgeye tayin edilen valilerden ayrıcalıklı olarak Harac emirliği görevine de atanmıştı. Esasen Abbasi halifeleri, ordu ile parayı elinde tutan maliye teşkilatının başına, ayrı ayrı ve doğrudan kendilerine bağlı kişileri tayin etmekteydiler. Bunun sebebi de, valilerin hem silahlı gücü ve hem de para gücünü kullanarak halifeliğe karşı isyanlarını önlemektir. Ancak Muhammed b. Togaç, hem daha önceki hizmetlerini ve sadakatini ve hem de Mısır'ın bozulan iktisadi hayatının düzeltilebilmesi için olsa gerek her iki görevi de uhdesine almıştı.

Valilik ile başlayan Muhammed b.Togaç'ın dönemi ilerleyen zaman içinde Devlet Başkanlığı'na dönüşmüştür ki, bunun başlangıcı olarak İbn Togaç'a İhşid unvanının verildiği Haziran-Temmuz 939 tarihi kabul edilebilir. Çünkü bu unvanladır ki, Muhammed b. Togaç'ın hakimiyeti valilik olarak değil, İhşîdîler Devleti olarak anılmaya başlamıştı.¹⁵⁹

İhşîdîlerin Devlet Başkanlığı sistemi, Muh. B. Togaç hariç diğerlerinde hep vasilik yöntemiyle işlerlik kazanmıştır. Ebu'l Kasım Unûcur ve Ali b. Muh. b Togaç'ın vasilliğini

İHŞİDİLER

Ebu-l Misk Kâfur yaparken son İhşidî emiri Ebu'l Fevaris Ahmed'in vasiliğini de Hasan b. Ubeydullah b. Togaç üstlenmiştir.

İhşidîler Devleti'nin işleyişinde göze çarpan bir özellik de hükümet etme, icranın başında bulunma anlamında ele alınabilecek "Müdebbirüddeve"dir. Tarihçilerin ittifakla naklettikleri gibi, devlet işleyişi konusunda, Müdebbirliği genelde Muh. b. Togaç'ın oğullarına Atabek olarak tayin ettiği Kâfur yerine getirmiştir.

Devlet Başkanı'nın unvanı, 940-941 yılında Muhammed b. Togaç'ın darb ettirdiği sikkelerden de anlaşılacağı üzere "Emirdir. Emir'den sonra, onun yardımcısı Vezir gelmesine rağmen Kâfur vezirin yetkilerinden çok daha fazlasını kullanılmaktaydı. O, Müdebbirüddeve idi. Yani devlet işlerini düzenleyen, düzene koyan idi.

İhşidîlerde iki kişi vezirlik makamında bulunmuştur. Abbasi halifesi er-Razi Billah, Muammed b. Togaç'a Fazl b. Cafer'i vezir olarak atamıştı. Fazl b. Cafer ile İbn Togaç arasındaki ilişki de çok iyi olmuş ve Muhammed b. Togaç kızını bu vezirinin oğlu Cafer ile evlendirmiştir. Fazl b. Cafer'in 939'da ölümünden sonra ise, oğlu Cafer İhşidîler Devleti yıkılıncaya kadar vezirlik görevinde bulunmuştur.¹⁶⁰

Vezirden sonra Abbasilerde olduğu gibi Saray Teşkilatı'nın işleyişinden sorumlu görevliler gelirdi. Bunların başında Hâcib olurdu. Hâcib, Emir'in huzuruna girmek isteyenleri belli kurallara göre düzenleyen kişiydi. Emir'in, mali işlerini takip eden ve hazinesinde sorumlu Hazinedâr, sağlığından ve yiyeceği yemeklerin uygunluğundan sorumlu Tabib, korumasından sorumlu, ki emirinde İbn Togaç zamanında sekiz bin, Kâfur zamanında on üç bin gulam olan Muhafız Alayı Komutanı, atlarından sorumlu Emir-i Âhur ve sarayın diğer işlerinden sorumlu görevliler burada zikredilebilir.¹⁶¹

Devlet Başkanı kendisine ait, Devlet Başkanlığı sarayında otururdu. Bu da Fustat'taydı. Ancak Muh. b. Togaç, Ravza Adası'nda kendisine ait "Kasru'l Muhtar" adı verilen bir saray yaptırmıştı, ki bu İhşidîler döneminin en meşhur sarayı idi.¹⁶²

Devlet çeşitli idari kısımlara ayıran İhşidîler, genelde Mısır, Suriye ve Hicaz olarak üç bölgesel bir yapılanma gösterirken, kaynaklar; Mısır ve Suriye bölgelerinde muhtelif valiliklerin varlığını ve buralara atamalar yapıldığını nakletmektedir. Ancak Hicaz ile ilgili atamalar yapıldığına dair ulaşabildiğimiz kaynaklarda bir kayıt bulunmamaktadır.

2. Divanlar

Divan kelimesinin bugünkü anlamı Bakanlık demektir. Bu konuda Tolunoğulları kısmında tafsilatlı bilgi verildiği için, burada ayrıca ayrıntıya girilemeyecektir. İhşidîlerde de Tolunoğullarında ve Abbasilerdeki gibi divanlar bulunmaktaydı. Bu divanlar şunlardır:

- Divanu'ş Şurta: Dahildeki asayiş sağlayan Polis teşkilatıdır. İhşidîler bu kuruma önem vermişlerdir. Bu divanın başında Sahibu Divanü'ş-Şurta bulunurdu. Kadıların verdikleri hükümleri de uygulayan bu kurumun başındaki kişiler sık sık değiştirilmiştir. Bu da daha çok dahili ayaklanmalarla ilgili olmuştur.¹⁶³
- Divânü'l-İnşâ: Vezir'in en önemli yardımcısı olan bu kurum, devletin yazışmalarını üstlenmişti. Başında Kâtib adı verilen kişi bulunurdu. Muh. b. Togaç'ın Romanos'a yazdığı mektubu kaleme alan inşa Divanı'nın katibi İbrahim b. Abdulah b. Muhammed en Nuceyremi idi.¹⁶⁴

- c) Divânü'l-Berid: İhşîdîlerin Berid teşkilatı ile ilgili kaynaklarda pek bilgi yoktur. Ancak, posta işleriyle ilgili olan bu kurumun haberleşmede posta güvercini kullandığını Mısırlı tarihçi Hasan İbrahim Hasan bildirmektedir.¹⁶⁵
- d) Divânü'l-Kadı: Başında Başkadı'nın bulunduğu bu teşkilat adalet işleriyle ilgiliydi. İlk zamanlarda Abbasi, halifeleri tarafından atanan Mısır kadıları, daha sonraları doğrudan İhşîdîler tarafından tayin edilmişlerdir.
- Divan-ı Mezalim, kadılık teşkilatının bir üst organı olup, devlet başkanının, kadıların verdikleri hükümlere itiraz olduğunda, kurduğu bir divandır. Devlet başkanı bu divana bizzat başkanlık ederdi. Bundan başka çarşı-pazarlarda yiyeceklerin fiyatını ve kalitesini denetleyen Hisbe teşkilatının varlığı da bilinmektedir, ki başında Muhtesip denilen kişi bulunurdu.
- Fatimilerin Mısır'ı aldığı 969'da, burada Kadı'l-Kudatlık makamında Ebû Tahir bulunmaktaydı ve 359 yılından itibaren yaklaşık on yıl görevini yürütmüştü.¹⁶⁶
- e) Divânü'l-Harac: Bugünkü Maliye Bakanlığı'dır. Devletin gelir ve giderlerinden sorumludur. Basında "Âmilü'l-Harac veya "Sahibu Divani'l-Harac" denilen kişi bulunurdu. İhşid Muh. b.Togaç'ın Harac teşkilatını Mazerâi ailesinin elinden alması konusu birinci bölümde işlenmişti. Devletin mali gücünü elinde tutan bir teşkilat, özellikle gayrimüslimlerden alınan cizye ve harac vergileri ile Müslümanlardan alınan vergileri toplamakta, sonra da bunları gerekli ödenekler haline getirmekteydi.¹⁶⁷ Muhammed b. Togaç zamanında bu kurumun topladığı vergiler iki milyon dinar civarındaydı. İbn Togaç, İhşîdîler devletinde sadakaya muhtaç olanlara maaş bağlamıştı. Kâfur zamanında ise bu maaşlar yıllık beş yüz bin dinara ulaşmıştı.¹⁶⁸
- f) Divânü'l-Ceyş: İhşîdîler döneminde bu divan varlığına dair incelenebilen kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak, ordusunun dört yüz bine ulaştığı bir devlette, askerlerin kaydedilmesi, maaşlarının ödenmesi, silah muhimmat gibi ihtiyaçlarının giderilmesi işleriyle uğraşan bu divanın olmaması mümkün değildir. Bu konuda Muhammed b. Togaç'ın devlet başkanı olarak bizzat kendisinin ve askerlerin maaşlarını ödeyen Harac Divanı'nın ilgili olduğu makul görünmektedir.

B. Ordu

İhşîdîlerin ordusu da, Tolunoğullarında olduğu gibi, özellikle Mısır ve Suriye gibi deniz ve nehirlerle iç içe olan bir coğrafyanın gereği olarak, iki kısımdan oluşmaktaydı. Kaynakların naklettiğine göre bu ordunun sayısı dört yüz bin idi.¹⁶⁹ Bunlar: 1. Kara Ordusu, 2. Deniz Ordusu (Donanma)

1. Kara Ordusu

İhşîdî ordusunun çoğunluğunu, kara ordusu oluşturmaktaydı. Orduda Türkler etkin konumdaydı. Sayıca ekseriyet de Türklerdeydi. Özellikle Kâfur'un getirttiği siyahi askerler sayıca oldukça fazlaydı. Bu sebeple ordu İhşîdîler ve Kâfuriler olarak ikiye ayrılmıştı. Bunlardan başka Mağribi denilen ve büyük bir ihtimalle Berberilerden oluşan bir ordu daha vardı.

Devletin asıl yükünü çeken bu kara ordusu, gerek Suriye seferlerinde, gerekse Fatimiler ve Nubelilerle yapılan savaşlarda İhşîdîlerin en önemli dayanağı olmuştur. Ancak, özellikle İhşîdîlerin son zamanlarında ordunun maaşların alamadığı zamanlarda savaşmak istemedikleri olmuştur.

Muhammed b. Togaç'ın kendi korumasını yapan sekiz bin gulam ve Kâfur'un zamanında onun hizmetinde bulunan on üç bin gulam da ayrıca askeri bir birlik olarak bulunmaktaydı.¹⁷⁰

2. Donanma

İhşîdiler donanmaya da önem vermişlerdir. Muhammed b. Togaç'ın Mısır valiliğine atandığında Ahmed b. Kayıgık ile yaptığı mücadelede denizden birlikler göndermesi, Kâfur'un Nubelilerin Mısır'a saldırılarına karşı gönderdiği kara ordusuna destek vermek üzere Nil nehrini kullanarak donanma göndermesi burada zikredilebilir.

Tolunoğularından kalma Ravza Adası'ndaki tersane ve buna ilave olarak Fustat'ta yaptırılan yeni bir tersane İhşîdilerin donanmasına gemi yapımıyla destek vermekteydi.¹⁷¹

C. İktisadi Hayat

İhşîdiler döneminin iktisadi hayatı da Tolunoğulları döneminde olduğu gibi ziraat, endüstri ve ticarete dayanmaktaydı.

Nil nehrinin bereketli deltası, bu nehrin sularının kanallarla Mısır'ın pek çok bölgesine ulaştırılması tarımdaki üretimi arttıran en önemli etkendi. Ancak, Nil'in sularının azaldığı yıllarda tarım alanındaki yetersiz üretim, kıtlık ve pahalılığın sebebi olmaktaydı. Pamuk, tahıl, şeker kamışı, baklagiller ve bazı meyveler yetiştirilen ürünler arasındaydı.

Endüstri alanında, özellikle keten dokumacılığı, kağıt (=evraku'l-berdi), ağaç ve maden işçiliği önemliydi.

Mısır'ın Doğu-Batı ticaret yolu üzerinde olması da ticari hayatı canlı tutmaktaydı. Özellikle Nil nehrinin geniş yatağı ticaret gemilerinin Mısır'ın içlerine kadar girmelerini kolaylaştırmaktaydı. Kızıldeniz ve İskenderiye limanların önemi de burada zikredilmelidir.¹⁷²

D. Sosyal Durum

İdareci olarak İhşîdiler dolayısıyla Türkler toplumda ilk tabakayı oluşturmaktaydı. Ebu'l Misk Kâfur'un idareyi ele almasından sonra getirilen siyahi askerlerin çoğalmasıyla, onlar da bu sosyal tabaka içinde yerlerini almışlardır. Ancak Kâfur dışında idarede söz sahibi oldukları ve etkinlikleri pek görülmemiştir.

Özellikle Emeviler döneminde uğradıkları takibattan sonra Mısır'a gelen ve Hz. Peygamber'in neslinden olan Seyyid ve Şerîfler İhşîdiler zamanında özel bir konuma sahip olmuşlardır. Bunlara Eşraf deniliyordu ve işlerinin yürütülmesi için "Nakîbu'l Eşrâf" teşkilatı mevcuttu.¹⁷³

Bayramlar Mısır'da, Müslim gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın kutlanmaktaydı. Yerli halk olan Kıptilerin Nevruz-ı Kıpti dedikleri bir bayramları vardı. Yeni yılın ilk ayında geceleri ateşler yakılır, gündüzleri de yerlere su serpilirdi ki, Unûcur bu su serpme adetini yasaklamıştı. Bu bayramda, kadınlara ve çocuklara hediyeler alınır, bahşişler verilirdi.¹⁷⁴

Gitar Bayramı olarak Hıristiyan Kıptilerin kutladıkları bir bayram vardı ki, bu günün

gecesinde onlar Hz. İsa'yı anar ve çocuklarını Nil nehrinde vaftiz ederlerdi. İhşidî emirleri de Kıpti Hıristiyanlar için bu geceye mahsus parlak mum fanusları yaptırırlardı.¹⁷⁵

E. İlim ve Kültür Hayatı

İhşidî emirleri, âlimlere, ediplere, şairlere büyük bir önem vermişler ve onlara ilgi göstermişler, maddi destek vermişlerdi. Fustat'taki Amr Camii ve İbn Tolun Camii âlimlerin ders verdiği iki önemli merkez idi.¹⁷⁶ Maliki ve Şafii fakihler serbestçe tartışabiliyorlar, fikirlerini ve hükümlerini kendi mezheplerine mensup olanlara aktarabiliyorlardı. Muhammed b. Togaç'ın kadısı seksen yaşında Mısır'da ölen meşhur Şafii fakih Ebu Bekr b. El Haddad idi.¹⁷⁷

Dilcilerden Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Vellad ve Ebû Cafer en-Nahhas önemlidir. Özellikle en-Nahhas pek çok kitabın yazarı olup, bir çok talebe yetiştirmiştir.¹⁷⁸ Yine Ebu İshak en-Nüceyremi nahiv konusunda meşhurdur.¹⁷⁹ Sibeveyh adıyla meşhur olan Ebu Bekr Muhammed de burada zikredilmelidir.

Şair Mütenebbi ise birinci bölümde de bahsedildiği gibi Kâfur zamanında Mısır'a gelmiş ve ona önce medhiyeler dizmiş, fakat umduğunu bulamayınca hicviyeler söyleyerek Mısır'dan ayrılmıştır. Yine bu meşhur şair İhşidî komutanlarından Feyyum valisi Fatik er-Rumi için de medhiyeler yazmıştır.¹⁸⁰

Ahmed b. Muhammed Kasım b. Ahmed er-Ressi ve Muhammed b. Hasan b. Zekeriya da İhşidîler dönemini tanınmış şairleri idiler.¹⁸¹

Tarihi alanında da İhşidîler döneminde üç tane meşhur tarihçi yetişmiştir. Bunlar, İbn Yunus es-Safedi, el-Kindi ve İbn Zülak'tır. Yine İhşidiler zamanında; Mısır'a gelmiş olan Mes'udi de burada zikredilebilir.¹⁸²

Tıp, Felsefe ve Cedel sahalarında Ebu'r-Reca Muhammed el Asvani ile İskenderiye patrikliği yapmış olan Said b. Bitrik İhşidiler döneminin önemli simalarından olarak sayılabilir.¹⁸³

F. İmar Faaliyetleri

İhşidîlerin imar alanında yaptıklarına dair özellikle Makrizi'nin Hıtat isimli eserinde bilgiler bulunmaktadır.¹⁸⁴ Ancak bu dönemden günümüze hiçbir eser kalmamıştır. Mut. b. Togaç'ın Ravza adasında yaptırdığı Kasru'l-Muhtar, Kâfur'un Bostanu'l-Kâfuriyye'si kitap sayfaları arasında günümüze aktarılan bilgiler arasındadır.¹⁸⁵

Sonuç

Muhammed b. Togaç tarafından Mısır'da kurulan ve Suriye ile Hicaz bölgelerini de içine alan İhşidîler Devleti Tolunoğulları Devleti'nden sonra ortaya çıkan ikinci önemli Türk Devleti'dir. Kurucusunun taşıdığı "İhşid" unvanından dolayı İhşidîler adı verilen bu Türk-İslam Devleti otuz dört yıl gibi kısa ömürlü olmasına rağmen tarihte iz bırakmayı başarabilmiştir.

Abbasi halifelerine ismen bağlılığını hiçbir zaman yitirmemiş olan İhşidîler, kuruldukları bölgenin getirdiği şartlar altında bir taraftan Suriye bölgesi için Hamdanilere karşı

mücadele vermek zorunda kalırken, diğer taraftan Mısır'ın batısında Şii-Fatimilerin doğuya doğru yayılmalarını otuz dört yıl boyunca önleyebilmişlerdir.

Bir Türk Devleti olmasına rağmen Muhammed b. Togaç'ta sonra, her ne kadar resmiyetteki devlet başkanları Türk olsa da otuz dört yıllık ömrünün yirmi iki yılını azatlı köle Ebu'l Misk Kâfur tarafından fiilen yönetilmek suretiyle geçirmiştir. Ancak buna rağmen devlet Türk olma özelliğini, özellikle ordudaki ağırlıkları sebebiyle, yitirmemişlerdir.

İhşîdîlerin bir önemli özelliği de, Tolunoğullarının yıkılışından sonra, yaklaşık otuz yıl süren kargaşa ve kaos ortamından sonra, Mısır'a huzur ve istikrarı getirmiş olmasıdır.

Türk, İslam ve Mısır medeniyeti açısından değerlendirildiğinde, Tolunoğulları kadar derin izler bırakmamışsa da özellikle adları ve eserleri günümüze kadar gelen değerli âlimlerin yetiştiği bir dönem olmuştur.

Doç. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 5 Sayfa: 39-59

Dipnotlar:

1. Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf b. Tagriberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mlûki Mısır ve 'l- Kahire, Kahire 1963, III, 134-144.
2. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Kindî, Kitâbu'l Vulât ve Kitâbu'l-Kudât (neşreden: Rhuven Guest), Beyrut 1908, 258. İhşîdiler ile ilgili kaynaklar ve araştırmalar genelde Tolunoğulları dönemi ile aynı olduğundan ayrıca konu başlığı şeklinde ele alınmamıştır. Ancak kaynaklara ilave olarak İbh'ül İzari'nin "Kitabu'l-Beyâni'l-Mağrib fi Ahbâri endelüs ve'l Mağrib (tahkik: G.S. Colin I. Lewi Provencol), I-II, Leiden, 1948, isimli eseri zikredilebilir.
3. Araştırma eserleri de; Hamdi Alarşan'ın "İhşîdiler Devleti, Siyasal Tarihi, Sosyal Ekonomik ve Kültür Hayatı, İstanbul 1989 (Basılmamış doktora tezi) ilave edilebilir.
4. Kindi, 258-267; Taberi X, 119, 129 (Leiden, III, 2253, 2268) Nücûm, III 145-171; İbnü'l- Esir, VII, 540-541 (T. VII, 451) Takıyyüddin Ahmed el-Makrizi, Kitâbu'l Mavâiz ve'l-İ'tibâ fî Zikri'l Hıtatı ve'l-Âsâr, Bulak 1270, I, 327; Kazım Yaşar Koprman, İhşîdiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1992, VI, 182-185.
5. Kindi, 267-273; Nücûm, III, 171-186; Hıtat, I, 327-328; Koprman, VI, 185. Kindi, 273; Koprman, 186.
6. Kindi, 273-276; Nücûm, III, 186-195; Hıtat, I, 328; Koprman, 186-187.
7. Kindi, 286-278; Nücûm, III, 195-199; Hıtat, I, 328; Koprman, 187-188.
8. Kindi, 278.
9. Koprman, 188.
10. Kindi, 278-279; Nücûm III, 201-206; Hıtat I, 328; Koprman, 188-189.
11. Kindi, 279-280; Nücûm III, 206-209; Hıtat, I, 328, Koprman 189.
12. İbn Tagriberdi bu ismi Kafa Tekin olarak vermektedir. Bk. Nücûm, III, 210.
13. Kindi, 280-281, Nücûm, III, 210, 225; Hıtat, I, 328; Koprman, 189, 190.
14. Kindi, 281-282; Nücûm II, 235-242; Hıtat, I, 328-329 Koprman, 190, İbnü'l-Esir ise; onun halife er-Razi Billah tarafından 935-936'da Şam valiliğine ilave olarak, Ahmed b. Kayıgık'ın yerine, Mısır valiliğine atandığını bildirmektedir. Bakınız: Kâmil, VIII, 334 (T. VIII, 274); Urîb b. Said el-Kurtubi, onun ilk olarak Haziran-Temmuz 931'de Dımaşk ve civarının valiliğine atandığını bildirirken,

İHŞİDÎLER

Muhammed b. Abdilmelik el-Hemezânî ise, onun daha sonra İbn Mukle tarafından 935-936'da Şam valiliğine ilave olarak, Ahmed b. Kayıgık'ın yerine, Mısır valiliğine de tayin edildiğini bildirmektedir. Bakınız: Sılatü Tarihi'l-Taberi (tahkik: Muh. Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut (1967), XI, 137; Tekmiletü Tarihi'l-Taberi (tahkik: Muh. Ebu'l, Fadl İbrahim), Beyrut (1967), XI, 298.

15. Kindi, 282-286; Nücûm, III, 242-251; Hitat, I, 328-325 Koprman, 191.
16. Koprman, VI, 194.
17. Nücûm, III, 235-236, 251.
18. Kindi, 288; Nücûm, III, 236, 237, 252; Koprman, VI, 195.
19. Nücûm, III, 236.
20. Nucûm, III, 235.
21. Koprman, 195, Nucûm, III, 237.
22. Arap kaynaklarında, Makrizi'nin "Hitat"ı hariç, bu isim hep "Tuğc" şeklinde geçmektedir. İba Tagriberdi ise, "Tuğc" kelimesinin anlamını "Abdurrahman" olarak vermektedir. Bkz: Nücûm, III, 237. Ancak bu isim Makrizi'nin "Hitat" isimli eserinin (Bulak 1270) baskısında bu isim çok açık ve net olarak "Tafac" ve "Tofac" olarak yazılmıştır. Aynı sayfalarda "Ahmed b. Kayıgık" ismi "Gayın" harfiyle yazılmıştır ve "Kef, ve, gayın, lam, gayın" harflerinden oluşmaktadır. Bkz: Hitat, I, 322, 328, 329. Muhammed b. Togac'ın aslının Fergana Türklerinden olduğunu ve bu bölgeye hakim olan Karahanlıların "Tavgaç = Tafgaç" unvanını kullandığını bildiğimize göre, acaba Hitat sahibi Makrizi'nin bu kelimeyi "Tafac" olarak okuyup yazdığını düşünebilir miyiz? Ayrıca; Türkçenin Doğu Lehçesini kullanan Karahanlılar'da Arapça'daki "f" harfi üç noktalı olarak yazılmaktadır. Bkz: Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig tıpkı basım II (Fergana Nüshası), İstanbul 1943. Resid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III, İndeks, İst. 1979, 429. Biz bu ismin Tavgaç = Tafgaç kelimesinden gelip gelmediğini tam olarak bilemiyoruz. Yine Makrizi'nin Hitat'ının el yazmasını da görmedik. Ancak bu konunun araştırmaya değer olduğunu ve üzerinde yeniden düşünülmesi gerektiğini şimdilik ifade etmekle yetiniyoruz. Ayrıca İbn Zülâkın Tarihu Mısır ve Ahbâruhâ isimli eserinde de bu isim "Tufak" olarak yazılmıştır, ki "ha" harfinin "Cim" olabileceği ve noktasının müstensih tarafından konulmamış olabileceği ihtimal dahilindedir. Bakınız, vr: 43b; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta., 49.
23. Nücûm, III, 237, Koprman, VI, 196.
24. Hitat, I, 322, Koprman, VI, 196.
25. İbnü'l-Esir VII, 477-478 (T. VII, 398-399); N. Ö. Bu eser Tolunoğulları bölümü Ebûl Âs Ceys b. Humavereyh Dönemi.
26. Kindi, 241-242; İbnü'l-Esir, VII, 477-478 (T. VII, 398-399); Nücûm, III, 89-90.
27. İbnü'l-Esir VII, 477-478 (T. VII, 398-399).
28. İbnü'l-Esir VII, 485 (T. VII, 403).
29. İbnü'l-Esir VII, 491 (T. VII, 409).
30. İbnü'l-Esir VII, 495 (T. VII, 412).
31. Koprman, VI, 196.
32. İbnü'l-Esir, VII, 488-489 (T. VII, 406); Nücûm, III, 101, Özkuyumcu Bu eser Tolunoğulları, Harun b. Humavereyh Dönemi ve yıkılış konusu.
33. Kindi, 243; Taberi, X, 99 ve devamı. (Leiden, IIOI, 2225 ve devamı) İbnü'l-Esir, VII, 511-513 (T. VII, 426-427); Nücûm, III, 130, Özkuyumcu. Bu eser, Tolunoğulları, Karmatiler'in ortaya çıkışı ve Tolunoğulları konusu.
34. İbnü'l-Esir, VII, 523 (T. VII, 436); Özkuyumcu, Tolunoğulları, aynı yer.
35. İbnü'l-Esir, VII, 526, 530-532 (T. VII, 439, 442-444); Nücûm III, 107-108.
36. İbnü'l-Esir VII, 532, 533 (T. VII, 444).
37. Kindi, 244-245; İbnü'l-Esir, VII, 535 (T. VII, 446 Taberi, X, 118-119 Leiden, III, 2251-2252).
38. Hitat, I, 322, Koprman, VI, 196.

İHŞİDÎLER

39. Kindi, 248 Özkuyumcu, Tolunoğulları, Bu eser Şeyban b. Ahmed b. Tokun ve Mısır'a Abbasilere Teslim Edilmesi Konusu.
40. Taberi, X, 119 (Leiden, III, 2252) Nücûm, III, 142. Kopraman, VI, 196.
41. Nücûm, III, 237, Kopraman, VI, 196-197.
42. Kopraman, VI, 196.
43. Nücûm, III, 235-236, Kopraman, VI, 197.
44. Kopraman, VI, 197.
45. Nücûm, III, 146.
46. Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 197.
47. Nücûm, III, 225, 237, Kopraman, VI, 197
48. Nücûm, III, 225, Kopraman, VI, 197-198.
49. Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 198.
50. Kopraman, VI, 198.
51. Kindi, 286; Nücûm, III, 251; Hıtat, I, 329. İbn Tagriberdi, Muhammed b. Togaç'a birinci valiliğindeki atamada Harac emirliğini verilmediğini nakletmektedir. Bakınız: III, 236.
52. Kindi, 286; Nücûm, III, 244; Kopraman, VI, 192. Sayeti, Husn, I, 557. Cemalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûti, Hüsnül-Muhâdara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire, Mısır 1967, I, 597.
53. Kindi, 285-286; Nücûm, III, 244; Kopraman, VI, 192.
54. Kindi, 285-286.
55. Kindi, 286-288, Hıtat, I, 329; Nücûm, III, 252. İbnû'l-izari, bu savaşın 935 yılında yapıldığını Fatimî halifesi el-Muizz'in Berka'ya Zeydan komutanlarında bir ordu gönderdiğini, bu orduda Âmir el-Mecnûn ve Ebû Zürâre gibi komutanların da bulunduğunu onların İskenderiye'ye kadar gittiklerini, fakat Muhammed b. el-İhşid'in on beş bin kişilik ordusuyla Fatimî ordusuna yenip pek çok kişiyi esir aldığını nakletmektedir. Bakınız: Muğrip, I, 209.
56. Kindi, 286; Nücûm, III, 251-252.
57. Kindi, 288; Nücûm, III, 237; Hıtat, I, 329; Kopraman, VI, 195; H. İbrahim, Hasan, İsl. Tarihi. İst. 1985, IV, 39.
58. Nücûm, III, 237; Kopraman, VI, 199, Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafçılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, 35.
59. Kindi, 288; Nücûm, III, 252.
60. Kopraman, VI, 199.
61. Nücûm, III, 260.
62. Nücûm, III, 261.
63. Kopraman, VI, 199-200.
64. Mesela Tolunoğullarının mücadeleleri için Bkz. N. Özkuyumcu, bu eser, Tolunoğulları kısmı.
65. İbnû'l-Esir, VIII, 334 (T. VIII, 274); Muh. b. Abdûlmelik el-Hemadani Tekmiletü Tarihi't- Taberi (tahkik Muh. Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut 1967, XI, 298.
66. Kopraman, VI, 201.
67. Nücûm, III, 252. Kindi. Muh. b. Râik'in Şam'a hareket ettiği haberinin geldiğini bildirirken, bu haberin kimden geldiğini nakletmemektedir. Bakınız: Vulât, 288.
68. Kindi, Nücûm, 288-289; Nücûm, III, 252-253; Hıtat, I, 329; Kopraman VI, 201-202.
69. Kindi, 288-290; Nücûm, III, 253-254, 266; Hıtat, I, 329.
70. Kindi, 290-291, Nücûm, III, 253-254.
71. Kindi, 290, 291.

72. İbnul-Esir, VIII, 375-377.
73. Kindi, 291-292 Nücûm, III, 254, 279; Hıtat, I, 329; Koprıman VI, 202. H. İbrahim Hasan, İbn Togaç'ın bu seferinde Mekke ve Medine'nin de onun hakimiyetini tanıdığını ifade etmektedir. Bakınız: İslam Tarihi; IV, 40.
74. Kindi, 291. Daha sonra bu şahıs 16 Kasım 946'da Mısır'a geri dönmüş ve çok geçmeden Remle'de ölmüştür. Kindi, 294-295.
75. Kindi, 291.
76. Kindi, 292.
77. Nücûm, III, 254, Hıtat, I, 329.
78. Nücûm, III, 256, IV, 2.
79. Nücûm, III, 291; IV, 1.
80. Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255, 280-281; Hıtat, I, 329 Koprıman, VI, 203.
81. Koprıman, VI, 203, İbnul-Esir, VIII, 406-408; 408-419.
82. Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255, 280-281; Hıtat, I, 329; Koprıman, VI, 203-204
83. İbnül-Esir, VIII, 418-419.
84. Kindi, 292; Nücûm, III, 255.
85. İbnül-Esir, VIII, 450-453.
86. Koprıman, VI, 204.
87. Kindi, 292; Nücûm, III, 254-255, 280-281, Hıtat, I, 329.
88. Kindi, 292-293.
89. Kindi, 292-293, Nücûm, III, 255, 283, 292, IV, 2, 18; İbnül-Esir, VIII, 445-446; Hıtat, I, 329; Koprıman, VI, 204-205; Hasan İbrahim Hasan İslâm Tarihi, IV, 41.
90. Kindi, 293, Nücûm, III, 255-256; İbnül-Esir, VIII, 450-453; Hıtat, 329.
91. Kindi 293.
92. Kindi, 293; Nücûm, III, 256, 284, 290; Hıtat I, 329, İbnül-Esir, VIII, 457.
93. Nücûm, III, 293, IV, 1.
94. Nücûm, III, 256; Koprıman, VI, 205-206.
95. Kindi, 293; 294; Nücûm III, 256-291, IV, 1, 2; Hıtat, I, 329 İbnül-Esir, VIII, (457, Koprıman, VI, 26.).
96. Kindi, 294; Nücûm, III, 291.
97. Nücûm, III, 291, IV, 1; Suyubti, Hüsn., I, 597.
98. Kindi, 294; Nücûm, III, 291, Hıtat, I, 329.
99. Koprıman, VI, 207.
100. Nücûm, III, 291, Koprıman, VI, 207.
101. Kindi, 295-296.
102. Nücûm, 111, 292.
103. Nücûm, IV, 2.
104. Kindi, 295; Nücûm, III, 292.
105. Kindi, 295.
106. Kindi, 295-296.
107. Kindi, 295, 296; Nücûm, III, 292, IV, 2.
108. Nücûm, III, 291-292, 297; İbnül-Esir, VII, 457; Hıtat, I, 329.

- 109.Nücûm, III, 298-299, 310, 313.
- 110.Nücûm, III, 292.
- 111.Nücûm, III, 292.
- 112.Nücûm, III, 293. Ayrıca bakınız: Kindi, 296; Kopraman, VI, 207.
- 113.Kindi, 296.
- 114.İbnü'l-Esir, VIII, 505-506; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 42.
- 115.İbnü'l Esir, VII, 509.
- 116.Kopraman, VI, 207.
- 117.Nücûm, 111, 283, 323, IV, 1; İbnü'l-Esîr, VII, 532-533. Kindi ve Makrizi onun 20 Ocak 959'da öldüğünü nakletmektedirler. Bkz: Kindi, 296; Hıtat, I, 329, Kopraman, VI, 207.
- 118.Kindi, 294.
- 119.Nücûm, III, 325-326, IV, 1; Kopraman, VI, 208 Kindi ve Makrizi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muh. b. Togaç'ın 26 Ocak 959'da İhşidiler'in başına geçtiğini nakletmektedir. Bkz: Kindi, 296; Hıtat, I, 329.
- 120.Nücûm, III, 298.
- 121.Nücûm, III, 326.
- 122.Kindi, 296; Nücûm III, 326-327, Hıtat, I, 329-330. Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi IV, 43; Kopraman, VI, 208. İbn Tagriberdi, onun 18 Ağustos 918'de doğduğunu nakletmektedir ki, buna göre Ali'nin İhşidiler'in başına geçtiğinde 43 yaşında olması gerekmektedir. Bakınız; Nücûm, III, 326. Kindi'nin bildirdiğine göre ise Ali, öldüğünde 28 yaşındadır. Bu dikkate alındığında Ali'nin 948'de doğduğu ortaya çıkmaktadır ki bu tarih kabule şayan olsa gerektir. Bakınız: Kindi, 296.
- 123.Kindi, 297; Nücûm, 111, 327, IV, 1-2, Hıtat, I, 330; İbnü'l Emir, VIII, 356 (T-VIII, 500).
- 124.Nücûm, IV, 2.
- 125.Nücûm, IV, 2; Kopraman, VI, 208; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi IV, 43.
- 126.Nücûm, IV, 6.
- 127.Nücûm, IV, 6.
- 128.İbn Zülâk Tarihu Mısır ve Fedailüha, vr. 44b-45a; Nücûm III, 9-10, 317, Özkuyumcu İbn Zülâk'ta ilk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidîler, İzmir 1996, 54-55. Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 43.
- 129.Nücûm, IV, 6.
- 130.Nücûm, IV, 6-9; İbnü'l Esir, VIII, 356 (T. VIII, 500), Hemedani, Tekmiletü Tarihi't-Taberi, XI, 388-389.
- 131.Rıtı: İslam öncesi dönemden kalma bir ağırlık ölçüsü olup, memleketlere ve devirlere göre farklı olarak kullanılmıştır. Mısır'da şu anda 144 dirheme eşittir. İlk dönemlerde bu 480 dirhem civarındadır. Bkz. İbn Manzur, Lisanu'l-Arab, Beyrut, 1956, XI, 285-286; Ziyaüddin er-Reyyis, el-Harac ve'n-Nüzumu'l-Maliyye li'd-Devleti'l-İslamiyye, Kahire 1977, 366-368.
- 132.Kıntar: Memleketlere göre değişiklik göstermesine rağmen, genelde bir kıntar 50 kiloya dek bir ağırlık ölçüsüdür. Bakınız: İbn Mansur, Lisanu'l-Arab, V, 118-119.
- 133.Remis: İbn Tagriberdi bu kelimeyi koyun kuzu olarak anlamlandırmaktadır. İbn Manzur ise, "gece çıkan her türlü hayvan" tanımlamasını yapmaktadır. Bakınız: Nücûm IV, 9; Lisanu'l-Arab, VI, 101-102.
- 134.Sahan: Küçük ya da büyük olmayan orta boy kase, kadeh demektir. Bakınız: İbn Mensur, Lisan'ul Arab, XIII, 244-245.
- 135.İbn Zülâk, Tarihu Mısır ve Fedailuha, vs. 44a-44b; Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta. 52-53. Ayrıca bakınız: Nücûm, IV, 9; Kopraman VI, 209.
- 136.Kindi, 297; Nücûm, IV, 9-10, 18, 21, Hıtat, I, 330.
- 137.İbn Zülak Tarihu Mısır ve Fedailuha, vr. 45a; Özkuyumcu, İbn Zülâk'tan, 55. İbn Tağriberdi ise onun cenazesini Kudüs'te defnedildiğini söylemektedir. Bakınız: Nücûm, IV, 10.

138. Kindi, 297, Nücûm, IV, 9-10, Hitat, I, 330.
139. Nücûm, IV, 10.; Hitat, I, 330.
140. Kindi, 297.
141. Kindi, 297; Nücûm, IV, 21, 22, 23, 26.
142. Nücûm, IV, 21.
143. İbn Zülâk, 45b: Özkuyumcu, İbn Zülâk'ta..., 56.
144. İbnü'l Esir, VIII, 590 (T. VIII, 507). İbn Zülak ve İbn Tağrıberdi, Cevher es-Sıkkîlî'nin 1000 kişi ile Mısır'a gönderildiğini nakletmektedir ki bir ülkenin fethi için bu sayının yetersiz olacağı açıktır. Bakınız: Tarihu Mısır ve Fedailuha, vr. 45b: Özkuyumcu, İbn Zülak'ta., 56-57; Nücûm, IV, 30. İbn-ül İzari, Kitabu'l-Beyani Muğrib Fi Ahbari Endülüs ve'l-Mağrib (tahkiki G. S. Colin 1. Lewi Provençar), Leiden 1948, I, 221.
145. Nücûm, IV, 24, 26; İbn'ül Esir, VIII, 590 (T. VIII, 507), İbnü'l İzari, Muğrib, I, 221.
146. Kindi, 298, İbnü'l-Esir VIII, 590 (T. VIII, 507), Nücûm, IV, /22, 30-31. Ancak İbn Tağrıberdi Cevher'in 2 Temmuz 969'da Fustat, 'a girdiğini nakletmektedir. İbn'ul İzari, Muğrib, I, 224.
147. Nücûm, IV, 22, 25.; Hitat, I, 330.
148. Nücûm, IV, 23, 26; İbnü'l, Esir, VIII, 591 (T. VIII, 508).
149. Nücûm, IV, 23, İbnü'l-esir, VIII, 91 (T. VIII, 508); İbnü'l-İzari, Muğrib, I, 91.
150. Kindi, 297-298; Nücûm, IV, 28; İbnü'l Esir, VII, 590 (T. VIII, 507). İbnü'l Esir burada, Fatimiler adına hutbelerin okunduğu tarihi Ağustos-Eylül 969 vermektedir.
151. Kindi, 298.
152. Koprıman, VI, 213.
153. İbnü'l Esir, VIII, 540-542; Koprıman, VI. 211.
154. Koprıman, VI. 211.
155. Bakınız: İbn Abdilhakem, Fütuhu Mısır ve Ahbaruha: C. C. Torrey, Leiden, 1922, 188-189; Ahmed b. Yahya el-Belazuri, Fütuhu'l Buldan (thk: Muh. Rıdvan), Mısır 1932, 238-239 (Tercüme Mustafa Fayda, Ankara 1987, 339-341); Yakubi, Tarihu Yakubi, Beyrut tarihsiz, 11, 166; Özkuyumcu, Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, İstanbul 1993 (Basılmamış doktora tezi), H. İslam Hukukçularının böyle bir alış verışı caiz gördüklerine dair bakınız: Ebu Ubeyd Kasım b. Sellân, Kitabu'l-Emval (thk: Muh. Halil Herras), Kahire 1981 (II. Baskı) 146-147; Kudame b. Cafer, Kitabu'l, Harac ve Sınaatü'l-Kitabe (thk: Muh. Nüseyn ez-Zabidi), Bağdat 1981, 352.
156. Bakınız: Ebu'l Abbas el-Kalkaşandi, Subhul-A'sha fî Sınâti'l-inşâ Kahire 1937, VII, 10/18, Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 158, 443-445; Koprıman, VI, 210-211.
157. Bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız.
158. Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 188-189.
159. Nücûm, IV, 2; Koprıman, VI, 215; Nesimi Yazıcı, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1992, 59; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 411.
160. Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 405.
161. Bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız.
162. Nücûm, IV, 6: Koprıman, VI, 216, 211.
163. Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 209.
164. Koprıman, VI, 217; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi IV, 248.
165. Koprıman, VI, 216.
166. Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 239.
167. Bu çalışmanın Birinci bölümüne bakınız.
168. Koprıman, VI, 218; Yazıcı, 60; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 220. Ayrıca bakınız bu

çalışmanın Birinci Bölümü.

169.Nücûm, III, 326, Koprâman, VI, 218; Yazıcı 60.

170.Koprâman, VI, 217-218; Yazıcı: 60; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 255, 265-266, 361, 363.

171.Koprâman VI, 214.

172.Kindi, 294; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, IV, 427.

173.İbn Zülâk, Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ. vr. 43b: Özkuyumcu, İbn Zülak'ta., 51; Butros el-Bustâni, Kutru'l-Muhit, Beyrut 1995, 425; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 428. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udib Mürucu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher (tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1958, I, 343-344.

174.Hasan İbrahim Hasan İslâm Tarihi, IV, 271, 276.

175.Nücûm, III, 313, 314.

176.Koprâman VI, 220; Yazıcı, 61; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, 298-299.

177.Nücûm, IV, 6.

178.İbnü'l-Esir, VIII, 356 (T. VIII, 500); Nücûm, III, 29-330, IV., 4-7.

179.Koprâman, VI, 221; Yazıcı, 61.

180.Koprâman, VI, 220; Yazıcı, 61.

181.Koprâman, VI, 219; Yazıcı 61.

182.Bkz: Hıtat, I. 344.

183.Koprâman, VI, 221; Yazıcı, 61.